

Temürlü sanatına âit eski bir belge :
TEBRİZLİ CA'FER'İN BİR ARZI

M. Kemal ÖZERGİN

I. GİRİŞ

HERÂT VE TEMÜRLÜ KÜLTÜRÜ

Temürlüler çağı'nın büyük kültür merkezi Herât⁽¹⁾, Batı Türkistan'ın Horasan bölgesindedir. İlkçağda kuruldu ve uzun süre Persler elinde kaldı. Türkler'in bu şehirle ilgilenmesi, en geç IV. yy'ın sonlarında bölgeye inen boylar ile başlamıştır. O yüzyıldan 1221 yılına kadar Herât şehri, zaman-zaman Batı Türkistan'daki Eftalitler, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Hârizmsâhlar gibi Türk devletlerinin sınırları içinde kaldı ve gittikçe gelişti. 1221 - 1337 sırasındaki Moğul istilâsı bu şehir için pek ağır geçmiştir. İstilâcıların 1221 ve 1222 yıllarında iki kere halkı kılıçtan geçirmeleriyle şehir de yıkıntı haline geldi. Az sonra doğudan bazı Uygur Türkleri'nin göçü oldu. Böylece 1240 sıralarında, Uygurlar'dan olan Darugalar idaresinde yeni bir şehir halinde canlanmaya başladı. Uygurlar'ın göçü ve yerleşmesi ertesi yıllarda devam etmiştir. Ancak Moğullar'ın yağma ve yıkıcılıkları yüzünden, XIII. yy'ın sonlarına doğru halkın yine dağılması üzerine, Nevruz Beg şehri yeniden imara girişti. 1307-de Moğullar, halkı bir daha kılıçtan geçirip, şehri yıktılar. O sıralarda, Darugalığa bağlı Meliklik orununa atanmış (1244)

(1) Herât hakkında toplu bilgi için bk. V. Barthold: *Tezkire-i Coğrafyâ-yi târîhî-i İrân* (çevr: Hamza Serdâdver). Tahrân 1308 Ş., 99 vd; «*Herat ve Herirûd boyu*» (çevr: İsmail Aka). Tarih Dergisi, XXVII (1973). 179-192; Z.V. Togan: «*Herât*» İslâm ans.

Şemseddin Kert, şehir ve çevresindeki durumunu kuvvetlendiriyordu. Kertler'in hâkimiyeti, 1337-den sonra bağımsız olarak, 1381 yılına değin sürecektir. Çağın kaynakları bu soyun Türk asıllı olduğunu belirtirler. Moğul devrinde şehir ve çevresinin önceki niteliği oldukça değişmiş, buradaki Türk nüfusu artmıştır.

Şehrin 1381 yılında Temür Beg hâkimiyetine girmesiyle Herât'ta Temürlüler çağı başladı. İdârecilikle burada bulunmuş olan Temürlü mîrzâları arasında, Şâhruh Mîrzâ (1397 - 1447) ile Hüseyin Baykara (1469 - 1506)'nın uzun süren devirleri, şehrin tarihindeki en yüksek kültür yıllarını teşkil eder. Bu çağda, şehir ve çevresinin nüfusu belki bir kaç milyonu bulmuş, üretim ve ticâret gelirleri pek artmış, barış içinde geçen yıllarda idarecilerin kültür hareketlerini sınırsız teşvik ve korumaları sonucunda, medeniyetin her alanında büyük gelişme sağlanmıştır.

Türk kültürü V. yy-da Horasan'a girdikten bir süre sonra, bu bölge eski Sasanî kültürü'nün de İslâm karşısında çekilip, toparlandığı ve geliştiği yer olmuştur. Gerek eski Sasanî kültürü'nün baskısı, gerek kendisi için yeterli ortam ve desteğin bulunmaması karşısında Türk dili ve edebiyatı, oradaki Türk boyları arasında kalmıştı. Yüksek edebiyatla uğraşmış pek çok Türk asıllı edebiyatçının ise, ne yazık ki, Fars'ın bu yeni ve güçlü alanına girmekten kendilerini alamadıkları görülüyor. Bununla birlikte, XI - XIII. yy-ın kültür ürünlerinin, yıkıcı Moğul istilâsı sırasında büyük ölçüde yok olduğunu da hatırlamamız gerekir. Moğul devrindeki göçler arasında Doğu Türkistan'dan bazı sanat ve kültür adamları da gelmişti. Türk kültürü böylece XIV. yy-da, başta dil ve edebiyat olmak üzere, çeşitli sanat ve bilim konularında kendini örten yabancı baskıdan sıyrılarak, «Temürlü kültürü» denilen çağı yaratabildi.

Batı Türkistan medeniyeti'nin en parlak devrelerinden birini teşkil eden Temürlüler çağı (1350 - 1510)'nda, başta Temürlü soyluları olmak üzere, herkes sanat ve bilime büyük bir düşkünlük göstermekteydi. Temür Beg'in ölümünden (1405) sonra, Sultân Şâhruh'un başkenti Herât, XV. yy-ın sanat ve edebiyat merkezi halinde, öteki iki kültür şehri Semerkant (Temür Beg ve Ulüg Beg) ve Şîrâz (İskender Mîrzâ)'ın önüne geçti. Burası kültür tarihinin en parlak yıllarını, birincisi Sultân Şâhruh çağında ve Bay-sungur Mîrzâ'nın sanat çevresiyle, ikincisi Sultân Hüseyin Baykara

çağında ve 'Ali-şîr Nevâyî Beg'in sanat hareketleriyle bu yüzyılda yaşamıştır. Özellikle kırk yıl kadar süren ikinci devrede, önceki atılımdan da ileri giden Herât, XV. yy-da yeryüzünün eşsiz bir sanat ve edebiyat merkezi halinde yükselmiş ve burada Türk kültürünün çeşitli alanlarında üstün gelişmeler ortaya konmuştur. Şüphesiz önceki yüzyılda burada yerleşmiş Uygur sanatçıların da bu gelişmedeki katkıları büyük olmalıdır.

Temür Beg çağından beri, arap yazısı yanında uygur yazısının da kullanıldığını, bu yazıyla çeşitli eserlerin istinsah edildiğini, resmî devlet yazışmalarının bile Bahşılar (Bitikçiler) tarafından kaleme alındığını ve kitabeler kazıldığını görüyoruz. Uygur yazısına gösterilen düşkünlük, batıdaki Osmanlı sarayı'na bile tesir edecek derecede kuvvetli olmuştur. Yine Temür Beg çağı'ndan başlayarak, edebî türkçenin hükümdarlar ve devlet ileri gelenleri (Begler) arasında tutulduğunu, tarih eserleri ve kitabeler yazdırıldığını, manzumeler kaleme alındığını biliyoruz. XV. yy-da hızla gelişen Türk dili ve edebiyatı, yüksek eserlere sâhip olmuştur. Bu yüzyılın ilk yarısının başlıca edebiyatçıları olarak Hocendî, Sekkâkî, Haydar Hârizmî, Yûsuf Emîrî, 'Atâyî, Lûtfî, Gedâyî, hele yüzyılın ikinci yarısından sonra 'Ali-şîr Nevâyî Beg (1441 - 1501) ve Sultân Hüseyin Baykara başta olmak üzere, yüksek (divân), tasavvuf ve halk edebiyatı kesimlerinde pek çok değerli şahsiyet sayılabilir⁽²⁾.

Batı Türkistan'da Temürlüler çağında hepsi büyük hacimli, yüksek kubbeli, geniş kemerli ve kâşî kaplı bir çok mimarlık eseri yapılmıştır. Bunlar arasında, sözgelisi sadece Herât'ta, Şâhruh, Gevherşâd Hatun, Sultân Hüseyin Baykara, 'Ali-şîr Nevâyî Beg, Alike Kökeltaş külliyesi ile öteki saraylar, çarşılar, köprüler ... gösterilebilir.

Türk Tasvir (minyatür) tarihi'nin beş devresinden dördüncüsü olan Temürlü çağı resminin kökleri, önceki Gazneli ve Büyük Selçuklu gelenekleri ile geç Uygur ve Selçuklu-sonrası Azerbaycan unsurlarına dayanır. Bu üç temel Uygur resim üstâdlarının katkı-

(2) Bu çağın dil ve edebiyatı için bk. M. F. Köprülü: «Çağatay edebiyatı». İslâm ans; Janos Eckmann: «Die tschaghataische Literatur». Ph. Turciæe Fundamenta, II (Wiesbaden 1964). 304-402.

siyla uğrulmuş, o çağın her alandaki sanat ilerlemelerine ayak uydurarak denilebilir ki, en yüksek noktasına ulaşmış ve en nefis örneklerini ortaya koymuştur⁽³⁾.

Özellikle yine bu devrede geliştirilmiş olup «kitap sanatı» denilen ve hattâtlar, musavvirler, nakkaşlar, mücellidler, müzehhibler vb-nin ortak çalışmalarıyla yürütülen sanat alanında, sadece o yüzyılın değil, bütün devrelerdeki benzer sanat eserlerinin en mükemmelleri hazırlanmıştır. Temürlü çağının başta gelen hattâtları arasında Tebrizli Ca'fer, Herâtlı Şemseddin Muhammed, Tebrizli Ezher, Meşhedli Sultân-'ali vb vardır. Musavvirler olarak Halîl Mîrzâ, Gıyâseddin Nakkaş ve Kemâleddin Behzâd yüzyılları aşan büyük ün sahibi idiler.

XV. yy-da musikininde, önceki yüzyıllara nisbetle pek geliştiğini, Temürlü ülkesinde yüksek besteci ve icracıların yaşadığını biliyoruz. Musiki tarihimiz için yeni bir çığır açılan bu devrede, Azerbaycanlı 'Abdülkadir Maragî, Türkistanlı Yûsuf Andicânî, 'Ali-şîr Beg ile dayısı Garîbî ve Gulâm Şâdî'nin yeri büyüktür. Halk ağzı ses dizisinin yüksek sanatta da yer aldığını, Tarhan boyu ezgisinden çıkmış «Tarhanî» makamından anlıyoruz.

Temürlü kültüründe XV. yy-ın ilk yarısında Baysungur Mîrzâ'nın kendi çevresindeki üstün sanatçı topluluğuyla, ayrı bir yer tuttuğu yukarıda belirtilmişti. Herât'taki bu yüksek sanat hareketini oluşturan Gıyâseddin Baysungur Mîrzâ⁽⁴⁾, Temür Beg'in torunu ve Şâhruh Mîrzâ ile Gevherşâd Hatun'un oğullarıdır. İyi bir devlet adamı, şâir ve hattât olarak bilinir. Ancak daha çok büyük bir «sanat koruyucusu»dur. 14 Eylül 1397 günü Herât'ta doğdu. 18 yaşında iken, ona devlet işleri verilmeye başlandı. Önce kuzey Ho-

(3) Temürlü resmi üzerinde bir çok araştırma yayımlanmıştır. Özellikle şunları burada belirtmek isterim: Ernst J. Grube: «*Studien zur Malerei der Timuriden, I. Zur Frühstufe von Herat, I.*» Kunst des Orients, V (1967). 1-23. sa.; aynı müell.: *The Classical style in Islamic painting. The early school of Herat and its impact on Islamic painting of the later 15th, the 16th and 17th centuries.* Ys. 1968; aynı müell.: «*Herat, Tabriz, Istanbul - The Development of a pictorial style.*» Paintings from Islamic Lands (1969). 85-109. sa.

(4) Baysungur Mîrzâ hakkında geniş bir araştırma yapılmamıştır. Toplu bilgi için bk. Z. V. Togan: «*Baysungur.*» İslâm ans; aynı müell.: «*Büyük Türk hükümdarı Şâhruh.*» Türk Dili ve Edebiyatı dergisi, III/3-4 (Mart 1949). 519-538. sa.

rasan bölgesi (1414), sonra kısa bir süre için güney Azerbaycan (1420), arkasından yine kuzey Horasan valiliklerinde bulundu. 1417 den beri de Emirlik Yüksek Dîvânı'na veliahd olarak katılmaya başlamıştı. Son vazifesinde iken, artık başkent Herât'tan ayrılmadı. Bazan babası Sultân Şâhruh ile seferlere katıldı, bazan merkezde nâiplik ile kaldı. Babası, devlet işlerinde ona geniş salâhiyet tanıyordu. Herât'taki Bâğ-ı Sefîd sarayında geniş bir sanat çevresiyle yıllarını geçirirken, aşırı içki sonucu 20 Aralık 1433 günü 36 yaşında öldü. Ölümü üzerine büyük matem tutulmuş, Gevherşâd külliyesi'nde gömüldükten sonra da, onun için muhteşem bir künbed yaptırılmıştır.

Baysungur Mîrzâ, yakışıklı, erdem ve bilim sahibi bir soylu kişi idi. Anadili türkçeden başka, farsça ve arapça manzûmeler de yazmıştır. Sülüs'ü iyi yazdığı söylenir. Son derecede nâzik, adaletli, savaşta da yürekli ve atılgan idi. Ancak çok içki içerdi. Orduda onu tutanlar pek fazlaydı. Tûslu Firdevsî'nin *Şâh-nâme*'sine çok düşkün idi. İyi bildiği bu büyük dâstânı çeşitli elyazmalarını inceleyerek, tenkitli bir metin hazırlamıştı (1426). Tarihi sever ve tarihçileri tutardı. Ca'ferî el-Hüseynî ile Hâfız Ebrû bunlar arasındadır.

Edebiyat ve sanata olan üstün sevgisiyle büyük bir «sanat koruyucusu» haline gelen Baysungur Mîrzâ, günlerini sarayındaki sanatçılar arasında geçirmekteydi. Bu sarayda sık-sık, ileri gelen begler, yüksek edibler, bilginler, sanatçılar ve musikicilerin katıldığı sohbet, musiki ve içki meclisleri kurulurdu. Onun sanata olan tutkusunu duyan edib, musikici ve sanatçılar, yanında toplanmaya başladı. Çevresinde oluşan hareket ve teşvik, sanata parlama ortamı yarattı. Baysungur Mîrzâ'nın on yılı aşkın bir süre, Herât'taki sarayında topladığı değerli kültür adamları ve kurduğu sanat atölyesinde hazırlattığı eşsiz eserler, Temürlü çağı kültürünün parlak bir hareketini teşkil eder.

XV. yy-ın ilk yarısında Herât'ta ortaya konmuş bu kültür faaliyetinin doğuşunu, gelişmesini, kazandırdığı eserlerin niteliğini, bunların değerini tesbit ve incelemeye yarayacak kaynaklar, biri doğrudan «Kalıntılar» (elyazmaları, murakkalar, cöngler, levhalar, eşyalar vb), ötekisi «Yazılı Kaynaklar» olmak üzere iki türdedir. Birinci kümenin eserleri, yeryüzünün sanatseverleri elinde geniş bir

alana yayılmış olarak, devlet veya özel derlemelerde bulunmaktadır. Bunlar tesbit edilmiş ve büyük ölçüde incelenmiştir. Asıl sanat çalışmalarını anlatacak, sanatçıları tanıtacak çeşitli kitaplar, risâleler, devlet kayıtları, belgeler vb gibi Yazılı Kaynaklar ise, ne yazık ki, az olup, üstelik verdikleri bilgi bakımından edebî övgülerden öteye geçmezler.

Temürlü kitap sanatı (Hat, Tezhib, Tasvir, Cild vb) ve sanatçıları konusunda bilgi alınabilecek başlıca Yazılı Kaynakları⁽⁵⁾ burada sıralarsak, karşımıza şöyle bir tablo çıkıyor :

1. 'Ali Yezdi : *Zafer-nâme* (1425)
2. İbn 'Arabsâh (ölm. 1450) : *'Aca'ibü'l-Makdûr*
3. 'Abdurrezzâk Semerkandî : *Matla'-i Sa'deyn* (1475)
4. Devletşâh : *Tezkiretü's-Şuarâ* (1487)
5. Hândmîr : *Habîbü's-Siyer* (1521-24)
6. Babur : *Vekayî' (Babur-nâme)* (1529)
7. Zeyneddin Mahmûd Vâsîfî : *Bedâ'iyü'l-Vekayî'* (1539 ?)
8. Dost Muhammed : *Hâlât-ı Hünerverân* (1546)
9. Mîrzâ Haydar Duğlat : *Târîh-i Reşîdî* (1548)
10. Mustafâ 'Âlî : *Menâkıb-ı Hünerverân* (1587)
11. Kadı Ahmed : *Tezkire-i Hoş-nevîsân u Nakkaşân* (1606)
12. Müstakîm-zâde Süleymân Sa'deddîn : *Tuhfe-i Hattâtîn* (1760)
13. Habîb İsfahânî : *Hat ve Hattâtân* (1888)

Görüldüğü gibi bu kaynakların 7-si tarih ve hâtîrât, 1-i şâirler tezkiresi, ancak 5-i hattât ve nakkaşları ele alan küçük risâlelerdir. Kaynaklardan baştaki bir kaçı Temürlüler çağından gelmiş, ötekiler ise sonraki yüzyıllarda kaleme alınmıştır. Hele konumuzla doğrudan ilgili olanları (nr. 8, 10, 11, 12, 13), geç yüzyıllarda ve yazarlarına ulaşmış söylentilere dayanılarak yazılmış kitapçıklardır. Hepsinin ortak özelliği, sanat hareketlerine ve sanatçılara geniş yer veren, bunları derinliğine anlatan değil, süslü övgü cümleleri içinde dokunup geçen küçük ve yetersiz kayıtlar olmalarıdır. İşte bu-

(5) Temürlü kitap sanatı ile ilgili yazılı kaynakları tanıtmak üzere hazırlamakta bulunduğum yazıda geniş bilgi bulunacaktır.

rada sıralanmış kaynakların yetersizliği karşısında, sanat hareketleri içinde tesbit edilmiş ve onlara âit canlı bilgi sağlayacak Yazışma Belgeleri veya Devlet kayıtlarının büyük değer taşıyacağı ortadadır.

Temürlü sanatı'yla ilgili böyle eşsiz bir Yazışma Belgesi, çeyrek yüzyılı aşkın bir süre önce ortaya çıkarılmış bulunuyor. İçinde bulunduğu büyük Cöng, Birinci Dünya Savaşı öncesinden beri sanat tarihçilerince bilindiği halde, anılan Belge, sanırım ancak 1940 -lardan sonra farkedilmiştir. Bildiğim kadarıyla, rahmetli Prof. Dr. Zeki Velidî Togan bu Yazışma Belgesi'ni elde etmiş, üzerinde çalışmış ve IV. Türk Tarih Kongresi (10-14 Kasım 1948, Ankara)nde bilim dünyasına tanıtmıştır. Tebliğinin metnini nedense kongre tebliğleri kitabına⁽⁶⁾ vermeyen Prof. Togan, sonraki ilgili yazılarında bu belgeden söz açtığında, hazırladığı makalenin «*Ars Orientalis*» de yayımlanacağını bildirmişti. 1954 -de çıkmış «*Topkapı Sarayında dört cöng*» başlıklı yazısında⁽⁷⁾ böyle bir kayıt bulunduğu gibi, 1963 yılında basılmış «*On the Miniatures...*» adlı kitabında⁽⁸⁾ da aynı husus tekrarlanmıştır. Ancak, böyle bir makalenin adıgeçen ünlü sanat dergisinde veya başka bir yerde basıldığını tesbit edemedim. Prof. Togan'ın yazılarıyla üzerine dikkatler çekilmiş Belge ile ilgilenen başka sanat tarihçilerinin olduğunu duydum ise de, onların yayımda bulduklarını bilmiyorum.

Bu yazıda, 30 yıla yakındır bilindiği halde, gerek metin, gerek çeviri olarak Temürlü sanatı alanında çalışanların istifâdesine sunulmamış halde duran «Tebrizli Ca'fer raporu» üzerinde bir süreden beri yaptığım araştırma ve incelemelerimin sonucu bulunmaktadır. XV. yy-da Horasan mahallî farsçasıyla yazılmış ve şimdiye kadar üzerinde durulmayan pek çok sanat deyimi kullanılmış Belge'nin buradaki metin neşri, çevirisi ve gerekli yerlerin açıklanması denemesinde, yanlış ve eksiklerin bulunması tabiidir. Elbette bunlar, ilerideki çalışmalar ile giderildikçe, elimizdeki değerli Belge'den

(6) IV. Türk Tarih Kongresi. Ankara 10-14 Kasım 1948. Kongreye sunulan tebliğler. Ankara 1952.

(7) Z. V. Togan : «*Topkapı Sarayında dört cöng*». İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, I/1-4 (1954), 74. sa.

(8) Z. V. Togan : *On the Miniatures in Istanbul libraries*. İstanbul 1963. 14. sa.

faydalanma ortamı da o nisbette kesinlik kazanacaktır⁽⁹⁾. Bu yoldaki çalışmanın başında, günümüze ulaşabilmiş bir kaç benzer belgenin de derlenmesi ve ayrı-ayrı işlenmesi gerekmektedir.

«'ARZA-DÂŞT»

Başında ve metninde XV. yy-ın bir deyimi olarak kullanılmış bulunan «'Arza-dâşt», Yazışma Belgesi türünde ve üst oruna sunulmak için hazırlanmış rapor anlamındadır. Bir sanat atölyesindeki sanatçıların çalışmalarının ne durumda bulunduğunu, onları tek-tek ele alarak anlatan Belge'nin, yine bu nitelikte ve belli aralıklarla verilmiş raporlardan biri olduğu kolaylıkla anlaşılıyor.

'Arza-dâşt kelimesi, Belge'nin ilk satırında uzatılarak yazılmış bulunmakla bir bakıma, başlık görünümündedir. Metin, bir giriş (sunuş) ve üç bölümden meydana gelmiştir. Girişte, çağın edebî zevkine uygun süslü bir cümleyle, hazırlanmış bulunan rapor takdim edilmektedir. Kendi başlığı bulunmayan ilk bölüm, Kütüb-hâne sanatçılarının her birine ayrı-ayrı tahsis edilmiş bir kaç satırlık maddeler hâlinde, Belge'nin yazıldığı sırada yapılan çalışmaları kısaca anlatmaktadır. Burada 22 madde içinde, 25 sanatçı ve 9 kitap adı verilmiştir. İkinci bölümde «'İmârât» başlığı altında, sarayda yapılmakta olduğu anlaşılan 7 yapı biriminin durumu belirtiliyor. «Hargâh» başlıklı üçüncü bölüm, yine yapımı sürdürülen bir otağ'ın dikim ve bezeme işlerini kısaca sıralamaktadır. Böylece kısa bir sunuşla, 31 madde halinde (A 23, B 7, C 1) adı geçen kuruluşun çalışmaları üzerinde geniş, canlı ve eşsiz bilgi verilmiştir.

Bir çok kelimeleri noktasız bırakılmış bulunan Belge'de, sadece bir kelime (C 1 : Bevze) için hareke kullanılmıştır. Girişin ikinci satırı başındaki kısaltma (ع), ortaçağda devlet kayıtlarında çok görülmüş ع 'an edatıdır. Metin farsça, üslûbu açık, imlâsı kusursuz olmakla birlikte, anlatım sırasında mahallî sözler ve fazlaca sanat deyimi kullanılmakla, günümüzde kolaylıkla istifâde edilmesi oldukça güçtür. Üslûbundaki yabancılık çeşni de, onu

(9) 'Arza-dâşt'ın metni üzerinde çalışırken farsça bilgisinden faydalandığım muhterem Nâdir Ricâloğlu'na teşekkürlerimi burada da belirtmek isterim.

kaleme alanın başka bir yerden gelmiş olmasına bağlanabilir. Elimizdeki metinde, hiç bir düzeltme veya ekleme bulunmuyor. Metnin incelenmesinden açıkca anlaşıldığı üzere, bu Belge atölyenin reisi tarafından, adı anılmamış üst orun sâhibine vermekle yükümlü bulunduğu süreli raporlardan biri olarak, gözlem sonucu hazırlanmıştır. Belge'nin elimizdeki elyazması, sonradan yapılmış bir kopya değil, hazırlayanın elinden çıkmış, eksiksiz ve güvenilir niteliktedir.

'Arza-dâşt'ın her hangi bir yerinde, onu hazırlayanın adı, yazıldığı yer ve yılı belirten bir kayıt veya bununla ilgili işaret yoktur. Ancak metinde bulunan bilgiler, bu hususları tahmin etmemize büyük imkân sağlamaktadır. Elimizdeki metnin, bir Kütüb-hâne'deki kitap hazırlama vb işlerini anlatmakta ve bu arada bir çok sanatçı adı ile hazırlanan kitap adını sıralamakta olduğunu yukarıda belirtmiştim. Bu bilgiler incelendiğinde bizi Baysungur Mîrzâ'nın Herât'taki sarayında bulunduğu bilinen Kütüb-hânesi'ne götürmektedir. Oranın idâre müdürü ise, başka kaynakların tanıttığı gibi, Tebrizli Ca'fer Baysungurî idi. Nitekim Belge'nin yazısı, bu ünlü hattâtın «ferâğ kayıtları»nı taşıyan elyazmalarındaki yazıya tam anlamıyla uymaktadır. Bir de metinde Belge'yi hazırlayanın yazmaya başladığını bildirdiği *Şâh-nâme* (Gülistan sarayı müzesi. Tah-rân)'nin sonundaki ferâğ kaydı yine bu hattâtın adını taşımaktadır. O halde bu 'Arza-dâşt, Baysungur Mîrzâ'ya adı geçen Kütüb-hâne'deki çalışmaların durumunu bildirmek üzere Ca'fer Baysungurî eliyle Herât'ta kaleme alınmıştır. Prof. Togan da, bu hususu böyle tesbit etmiş bulunuyordu.

Belge'de her hangi bir tarih de bulunmadığı belirtilmişti. Metinde, hazırlandığı anlatılan elyazmalarından günümüze ulaşanları, bize bu tarihi çıkarmak imkânını vermektedir. Sözü edilen eserler tarih sırasıyla şunlardır⁽¹⁰⁾ :

- 830 / 1426-27 : *Gülistân* (Tebrizli Ca'fer) [Ch. Beatty]
 830 / 1426-27 : *Resâyi'l* (Şems Baysungurî) [Berenson]
 831 / 1427-28 : *Şâh-nâme* (hattât ?) [Özel ktp. Tah-rân]
 833 / 1430 : *Şâh-nâme* (Tebrizli Ca'fer) [Gülistan Sr. Tah-rân]

Elimizdeki Belge'ye göre, bu eserlerden ilk ikisi bitmek üzere-

(10) Bu elyazmaları için sırasıyla bk. III. Açıklamalar, nr. 6, 25, 8, 43.

dir. Üçüncüsü üzerinde henüz çalışılmakta, 60 bin beyitlik metinden 25 bini yazılmış bulunmaktadır. Dördüncüsünün yazımına ise, yeni başlanmıştır. O halde bu 'Arza-dâst'ın, bitmek üzere olan ilk iki elyazma ile aynı yıl içinde kaleme alındığı kesinlikle ortaya çıkıyor. Ayrıca, metnin girişinde «oruç tutanın kulağı...» diye başlayan benzetmenin, yazım sırasında içinde bulunulan ortamın tesiriyle yapılmış bir imâ olabileceği düşünülürse, 'Arza-dâst'ın 830 yılı Ramazân ayı (26 Haziran — 25 Temmuz 1427) içinde kaleme alındığı da kabul edilebilir⁽¹¹⁾.

Şimdi kısaca toparlarsak : elimizdeki 'Arza-dâst Baysungur Mirzâ'ya sunulmak üzere, başında bulunduğu Kütüb-hâne'nin çalışma durumunu anlatan, ünlü Hattât Tebrizli Ca'fer Baysungurî'nin Herât'ta 830 Ramazanı'nda hazırladığı bir Yazışma Belgesi'dir. Doğrudan gözleme dayanan bu raporların, belli süre aralıklarıyla verildiği anlaşılıyor. O halde yukarıdan beri sıralanan bütün açıklamalar dikkate alınarak, Belge'mizin gözleme dayanan, resmî, gerçek (otantik) ve aslî (orijinal) nitelikleriyle Yazılı kaynaklar'ın ilk sırasında yer alacak değerinde olduğu kesinlikle söylenebilir. Büyük değer taşıyan bu belge şimdilik konusunun birinci derecede kaynağı olarak, kalmaktadır. Bu eşsiz Belge ile, Temürlü sanatı ve Baysungur Mirzâ Kütüb-hânesi hakkında başka hiç bir kaynaktan bulunmayan geniş ve canlı bilgiler kazanılmıştır.

TEBRİZLİ CA'FER BAYSUNGURİ

Baysungur Mirzâ Kütüb-hânesi'ndeki sanat çalışmalarının bir kesitini canlı biçimde anlatan 'Arza-dâst'ın hazırlayıcısı Tebrizli Ca'fer Baysungurî, hem çağının büyük bir hattâtı ve hem de adı geçen kuruluşun reisi idi⁽¹²⁾.

Üstâd Ca'fer'in tam adı, «Tebrizli Kemâleddin (Ferîdeddin) Ca'fer Baysungurî» dir. XIV. yy-ın sonlarında Tebriz'de doğdu. Ba-

(11) Prof. Togan, 1427 tarihli *Gülîstân* (Dublin) ile 1429 (doğrusu : 1430) tarihli *Şâh-nâme* (Gülîstân Müzesi)ni dikkate alarak, Belge'nin tarihini 1427-1429 arasına yerleştirmiştir (*On the Miniatures...* 30-31).

(12) Tebrizli Ca'fer Baysungurî hakkında hazırladığım ayrı yazıda geniş bibliyografya verilecektir.

basının adı 'Ali'dir. Daha küçük yaşlarda beceri ve başarısını ortaya koyduğu hat sanatında, Şemseddin Maşrûkî Küttâbî (ölm. 812 / 1409) ile yine Tebrizli büyük sanatçı Mir 'Ali'nin oğlu 'Abdullah (ölm. 8?? / 14??)'dan güzel yazı meşk etti. Elimizdeki en eski eseri 816 / 1413 tarihlidir. Bir ferâğ kaydından, onun 820 / 1417 sıralarında Yezd'de bulunduğunu anlıyoruz. Baysungur Mirzâ'nın hizmetine, onun 1420 sıralarındaki güney Azerbaycan vâililiğinde girmiş olabilir. Bu büyük sanat koruyucusu'ndan gördüğü geniş himâye ve ilgi karşılığında «Baysungurî» nisbesini almıştır.

Baysungur Mirzâ'nın 1420 -den az sonra Herât'taki sarayında kurduğu Kütüb-hâne'sinde bulunan bir çok sanatçının başkanlığına Ca'fer Baysungurî getirilmişti. Sanat dünyasına pek nefis eserler kazandırmış bulunan bu kuruluşta, Baysungur Mirzâ'nın 1433 yılındaki ölümüne kadar geçen süre içinde bir çok eseri usta kalemiyle yazdı. Ondan sonraki yıllarda ne yaptığı, nerelere gittiği iyi bilinmiyor. Ölüm yılı da açıklıkla belli değildir. Söylentilere göre, 856 / 1452 -den sonra ve muhtemelen 862 / 1458 yılında öldü.

Tebrizli Ca'fer, güzel yazı (Hat)'nın çağında yazılan her «kalem»inde üstâd idi. Özellikle, hemşehrisi Tebrizli 'Abdullah'dan meşk ettiği nesh-ta'lik'de büyük üstünlüğü her yerde kabul edilmiştir. XV. yy-ın ünlü sanatçılarından Tebrizli Ezher, Şihâbeddin 'Abdullah Aşpez (Tabbâh), Şeyh Mahmûd Zerrîn-kalem, 'Abdülhayy Ester-âbâdi onun yetiştirdiği hattâtlardır. Üstâd Ca'fer'in şairliği de vardır.

Güzel yazısıyla yazdığı eserlerden günümüze gelenlerin başlıcaları olarak şunlar gösterilebilir :

<i>Mahzenü'l-Esrâr</i> : Genceli Nizâmî	(Yezd , 820 / 1417)
<i>Hamse</i> : Genceli Nizâmî	(? , 823 / 1420)
<i>Husrev u Şîrîn</i> : Genceli Nizâmî	(Herât, 824 / 1421)
<i>Dîvân</i> : Dehlili Hasan	(Herât, 825 / 1422)
<i>Cöng</i>	(Herât, 827 / 1424)
<i>Gülîstân</i> : Şeyh Sa'dî	(Herât, 830 / 1426-27)
<i>Şâh-nâme</i> : Tûslu Firdevsî	(Herât, 833 / 1430)
<i>Kelîle ve Dimne</i> : Ebülmeâlî Nasrullah	(Herât, 834 / 1431)
<i>Külliyât</i>	(ys , 835 / 1432)
<i>Dîvân</i> : Şîrazlı Hâfız	(Herât, ts)

KÜTÜB-HÂNE VE SANAT ÇALIŞMALARI

XV. yy-da Herât'taki birbirinden güzel saraylar arasında Baysungur Mîrzâ'nın «Bâğ-ı Sefîd» inin (1410) ayrı yeri ve değeri vardır. Bu saray şehrin dışında ve kuzeyinde yer almıştı. Duvarlarına resimler ve çeşitli bezemeler yapılmış, Çin'den getirilen yeşim taşlarıyla süslenmiş idi. Baysungur Mîrzâ'nın burada zengin bir kitaplığı da bulunduğu muhakkaktır. Ünlü sanatçıların çalışmalar yaptığı sanat atölyesi de bu sarayda bulunuyordu.

Eski kaynaklarda bu atölye hakkında verilmiş bilgiler, küçük ve yetersiz kayıtlardan ibarettir. Bununla birlikte sanat tarihinin bu mühim kuruluşu üzerinde ayrı bir araştırma yapılmamış, kaynaklardaki kayıtlar derlenip incelenmemiştir. Baysungur Mîrzâ'nın Kitap sanatı'na pek erken yaşlarında ilgi duyduğu ve en geç 1420-lerde yanına sanatçılar toplamaya başladığı söylenebilir. 1420 -den az sonra, artık sürekli bulunduğu Herât'taki sarayında bir sanat atölyesi kurmuştur. «Kütüb-hâne» denilen bu atölyede, çağının seçme hattât, müzehhib, musavvir, nakkaş ve mücellidler, kendilerine verilen kitaplardan yeni ve üstün değerde elyazmaları hazırlıyorlardı⁽¹³⁾. Baysungur Mîrzâ'nın 1433 -deki ölümüne kadar süren çalışmalar, sonraki bir kaç yıl daha devam etmiş ise de, artık eski heyecan kalmamıştır.

Kütüb-hâne'de sayıları bazan yüze varan sanatçı ve yardımcının bulunduğu anlaşılıyor. Burada bir çok gençler de yetiştirilmiştir. Atölyenin müdürü ve bütün sanat işlerinin nezâretçisi Tebrizli Ca'fer idi. Burada çalışmış veya yetişmiş bir çok sanatçı, bir şeref nişanı gibi, «Baysunguri» nisbesini adlarına katmıştır. Tahrân'da özel bir kitaplıktaki 1427-28 tarihli *Şâh-nâme* elyazmasında, başta Baysungur Mîrzâ olmak üzere, bu Kütüb-hâne'nin ileri gelen sanatçılarına âit resimlerin de bulunduğu söylenir.

Burası çağının gerçek bir sanat merkezi idi. Oraya «Baysungur Sanat Akademisi» diyen sanat tarihçileri de olmuştur. Güzel

(13) Özellikle XIV-XVI. yy-da Yakınoğu'daki devletlerde böyle kitap hazırlama atölyelerinin bulunduğunu biliyoruz. Bunlardan başlıcaları olarak Calayırılı, Temürlü Mîrzâları, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevî şahlığı, Özbek Hanları ve Osmanlı Sultanları saraylarında faaliyet göstermiş Kütüb-hâne/Kitâb-haneler'i gösterebiliriz.

yazı (Hat), Bezeme (Tezhib), Resim (Tasvir), Cilt vb gibi çeşitli işlerle yürütülen ve Kitap sanatı adı altında toplanan bu alanda çağın isteğine uygun elyazısı kitap, cöng, murakka', levha vb gibi eserler, seçme sanatçılar eliyle hazırlanıyordu. Baysungur Mîrzâ kurduğu bu atölye ile işaret edilen sanatları korumuş, yaşatmış, teşvik etmiş ve Batı Türkistan kültürü'nün en üstün örneklerinin ortaya konmasını sağlamıştır. Bu çalışmalar, çağının sanat hareketlerine yeni bir yön ve hız kazandırmıştır. Kütüb-hâne'nin on yılı aşan çalışmasıyla kitap sanatı yüksek bir olgunluğa erişmiş ve Temürlü resmine büyük bir atılım kazandırmıştır. Baysungur Mîrzâ Kütüb-hânesi'nde hazırlanmış nefis eserlerden günümüze gelebilenleri, şimdi Yakınoğu'dan Amerika'ya uzanan bir sanatsever kuşağı içinde özel ve devlet derlemelerinde saklanmaktadır.

Tebrizli Ca'fer'in bu yazıyla sanat tarihçilerine sunulan 'Arzadâşt', adıgeçen kuruluşun kısa sürelik bir kesitini vererek, çalışmaların gidişi ve hazırlanan eserler üzerinde eşsiz bilgi kazandırmaktadır. Bu Belge'den anlaşıldığına göre, Tebrizli Ca'fer sadece kitap işleriyle değil, ayrıca eşya bezemesi, saraydaki yapı işleri ve otağ dikimine de nezâret etmekte idi. Belge, bunları üç ayrı bölüm içinde sıralamaktadır. Başta gelen kitap ve eşya bezeme işlerinde, 24 üstâdın ve yetmiş beş de yardımcının çalıştığı görülüyor. Yapı ve Otağ işlerinde çalışanların adları veya sayıları verilmemiştir.

Kütüb-hâne'nin 1427 Temmuzunu sıralarında çıkarılmış bir kesitine dayanarak burada çalışan ustaları ve yaptıkları işleri adlarının a-b-c sırasıyla gözden geçirelim⁽¹⁴⁾ :

'Abdüsselem : Müzehhib. Bir kxstî⁽¹⁵⁾ üzerinde çalışıyor (A 18)

'Abdurrahîm, Hâce : Tarrâh. Mücellidler, Müzehhibler, Haymedûzlar ve Kâşi-terâşlar'ın çeşitli tarh (kalıplama) işleriyle uğraşılıyor (A 14)

'Ali, Mevlânâ : Müzehhib-Musavvir. Şeh-nâme üzerinde çalışıyor (A 2)

(14) Bu cedvelde her maddenin sonunda parantez içinde bulunan harf ve sayılar metin ve çevirideki yerini göstermektedir.

(15) Burada ve aşağıda geçen Kxstî için bk. III. Açıklamalar, nr. 37.

- 'Atâ, Hâce : ? . Gülistân'ı bitirmiş, Sa'deddîn Tarihi'nin levhaları üzerinde çalışıyor (A 12)
- 'Atâyî, Hâce : Cedvelkeş. Sa'deddin Tarihi ile Hâcû Dîvânı'nın cedvel işlerini bitirmiş, Şeh-nâme ile uğraşiyor (A 10)
- Ca'fer : Hattât ve müdür . Şeh-nâme ve Nüzhetü'l-Ervâh'ın yazımlarına başlamış (A 22)
- Devlet-hâce, Üstâd : Sadefçi. Eğer bezemesi üzerinde çalışıyor (A 21)
- Devlet-yâr, Mîr : Müzehhib. [Daha önce yaşamış ve şimdi bir tarh'ı kullanılan sanatçı] (A 21)
- Gıyâseddîn, Hâce : Musavvir. Resâyil ve Gülistân'ın tasvirleri ile uğraşiyor (A 3)
- Hâcî : Müzehhib. Bir kxştî üzerinde çalışıyor (A 17)
- Halîl, Emîr : Musavvir. Gülistân'ın tasvirleriyle uğraşiyor (A 1)
- Hasan, Hâce Mîr : Tarrâh. Eğer'in bezeme tarh'ını yerine aktarmış (A 21)
- Hitâyî : Müzehhib. Bir kxştî üzerinde çalışıyor (A 17)
- Kivâmeddîn, Mevlânâ : Mücellid. Şeh-nâme'nin cildi üzerinde çalışıyor (A 5)
- Kutb, Mevlânâ : Hattât. Taberî Târihi'ni istinsah ediyor (A 12)
- Mahmûd : Musavvir-Müzehhib. Hâcû Dîvânı'nın levhaları üzerinde çalışıyor (A 7)
- Mahmûd, Hâcî : Mücellid. Resâyil'in cildini hazırlıyor (A 8)
- Mahmûd, Hâce : Mücellid. Hâce Resâyili'nin cildi üzerinde çalışıyor (A 9)
- Muhammed Mutahhar, Mevlânâ : Hattât. Şeh-nâme'yi istinsah ediyor (A 13)
- Sa'deddîn, Mevlânâ : ? . Bigüm'ün sandukçası üzerinde çalışıyor (A 15)
- Seyfeddîn, Üstâd : ? . Hastalığı geçti (A 20)
- Sems, Mevlânâ : Hattât. Hâce Resâyili'ni istinsah ediyor (A 6)

- Şems, Mevlânâ : Müzehhib. Bir kxştî'yi bitirmiş, Hâcû Dîvânı üzerinde çalışıyor (A 16)
- Şemseddîn, Mîr : Sadefçi. Eğer üzerinde çalışıyor (A 21)
- Şihâb, Mevlânâ : Müzehhib. Gülistân üzerinde çalışıyor (A 4)
- Kalan yetmiş beş (yardımcı ?) Nakkaş ise, otağ üzerinde çalışmaktadır (A 19).

Yine 'Arza-dâşt'a dayanarak, o sıralarda yapılmakta olan işlere, bu sefer başka bir açıdan bakalım. Ca'fer Baysungurî'nin nezâret etmekte olduğu çalışmalar, kitap hazırlama, eşya bezeme, mimarlık ve otağ işleri şeklinde dört kesimde yürütülmektedir.

a. Kitap hazırlama işleri

'Arza-dâşt kaleme alındığı sırada, Kütüb-hâne'de üzerinde çalışılmakta olan dokuz kitap vardır. Bunları on dört sanatçı hazırlamaktadır. Aşağıda adı geçen elyazmalarından dördü günümüze kadar gelmiştir :

Dîvân (Hâcû) : Cedvelkeş Hâce 'Atâyî, cedvellerini çekmiş (A 10), on levhası üzerinde çalışan Müzehhib-Musavvir Mahmûd, yedisini bitirmiş, kalanıyla uğraşiyor (A 7), Müzehhib Mevlânâ Şems, bir levha'nın halkârisini bitirmiş (A 16)

Gülistân (Şirâzlı Şeyh Sa'dî) : Hâce 'Atâ üzerindeki işi bitirmiş (A 12), tasvirlerini yapanlardan Musavvir Emîr Halîl, iki deniz konusu üzerinde çalışıyor (A 1), Musavvir Hâce Gıyâseddin, iptal edilmiş bir yeri üzerinde uğraşiyor (A 3), Müzehhib Mevlânâ Şihâb da yapı'dan başka bir yeri üzerinde duruyor (A 4). Yine Müzehhib Mevlânâ Şihâb'ın, Dîbâçe, dört levha ve Dîbâçe şerefi'nin çizilmiş biçimine tîlâ sürdüğü ve ortadaki semse'nin sekiz na'lini çizdiği elyazma da bu olabilir (A 4). Bu elyazma bitirilmek üzere-dir. [Krs. III, nr. 6]

Nüzhetü'l-Ervâh (Hüseyn-i Sâdât) : Üstâd Hattât Tebrizli Ca'fer, yazımına başlamıştır (A 22)

Resâ-yil (A) : Bir kaç tasviri üzerinde Musavvir Hâce Gıyâsed-dîn çalışıyor, ikisini bitirmiştir (A 3), cildini Mücellid Hâce Mahmûd hazırlıyor, bitirmek üzeredir (A 8)

Resâ-yil (B) (Hâce) : İstinsahını yapan Hattât Mevlânâ Şems'in bir cüz'ü kalmış (A 6), Mücellid Hâce Mahmûd cildini hazırlıyor (A 9). Bu elyazma da bitmek üzeredir. [Krs. III, nr. 25]

Sa'deddîn Târîhi : Üç tarih levhası var. Bunlar üzerinde Hâce 'Atâ çalışıyor, ikisini bitirmiş (A 12). Cedvelkeş Hâce 'Atâyî de cedvellerini çekip bitirmiş (A 10)

Şeh-nâme (A) (Tûslu Firdevsî) : Hattât Mevlânâ Muhammed Mutahhar, metnin 25 bin beytini yazmış (A 13), Cedvelkeş Hâce 'Atâyî de bunların cedvellerini çekiyor (A 10), Dîbâce'nin tarh'ını Müzehhib Mevlânâ 'Ali yapmakta (A 2), cildinin yüzündeki islîmî hâşiyesi üzerinde Mücellid Mevlânâ Kıvâmeddîn çalışıyor (A 5). [Krs. III, nr. 8]

Şeh-nâme (B) (Tûslu Firdevsî) : Hattât ve müdür Tebrizli Ca'fer, yeni başladığı bu elyazmanın üç buçuk cüz'ünü yazıp bitirmiş (A 22) [Krs. III, nr. 43]

Tal'erî Târîhi : Hattât Mevlânâ Kutb istinsah ediyor (A 11)

b Eşya bezeme işleri

Bu kesimde eşya üzerine bezeme, sadefçilik ve ince marangozluk işlerinin bulunduğu, Belge'de sıralanmış maddelerden ortaya çıkmaktadır. Yazım sırasında elde işlenmekte olan altı parça bulunmaktadır. Bunlardan biri Bigüm'ün sandukçası, öteki bir Eğer, kalan dördü de Kxştî'dir. (İnce marangoz ?) Mevlânâ Sa'deddîn sandukça üzerinde çalışıyor (A 15). Eğer'in bezemesinin tarh'ı yapılmış, şimdi sadef işleri ile uğraşılıyor (A 21). Dört müzehhib de Kxştîler'e halkârî yapmışlardır (A 16-18).

c Mimarlık işleri

Saray'da yapılmakta olan mimarlık işlerine de Tebrizli Ca'fer'in nezaret ettiği anlaşılan Belge'de yedi yerdeki işler üzerinde bilgi

verilmiştir. Bunlar Saray, Eski Kasır, Kütüb-hâne, Havuz, Yeni Bahçe, Meydan Bahçesi ve Küleng-hâne'dir. Bu arada Nakkaşlar ve Kâtibler için yaptırıldığı açıklanmış yeni Kütüb-hâne'nin bittiğini de öğrenmek çok iyi bir tesadüftür. O sıralara kadar başka bir yapıda bulunan sanatçılar, 1427 yazında yeni atölyelerine kavuşmuştur. Belge'de bu yapı üzerinde daha fazla bilgi bulunsaydı, sanat atölyesinin düzenini, belki daha iyi tanıyacaktık. Bu kesimde sanatçı adı verilmemiştir.

d. Otağ işleri

Çadircılar ile müzehhib ve nakkaşlar'ın ortak çalışmalarıyla hazırlanan bu güzel Otağ'ın parçalarının dikimi ve bezemeleri üzerinde kısa bilgi vardır. Bu işleri yapan sanatçıların adı da geçmemektedir.

BELGE'NİN YAYIMI

Baysungur Mîrzâ Kütüb-hânesi'nin reisi Ca'fer Baysunguri'nin burada yayımlanan «'Arza-dâşt»¹⁶, bir Cöng (Mecmu'a) içinde, sayfalardan birine yapıştırılmış olarak günümüze kalmıştır. Bu Cöng, rahmetli Prof. Togan'ın tesbit ettiğine göre, Akkoyunlu hükümdarı Ya'kub Beg (1478-1490)'e âit olmakla, «Cöng-i Ya'kûbî - I» (yanlış : Fâtih albümü) diye adlandırılır¹⁶. Çeşitli resim, güzel yazı, bezeme, şiir, belge vb parçalarının yapraklara sırasız yapıştırılmasıyla meydana getirilmiş olan Cöng'ün tertip yılı ve yeri üzerinde henüz durulmamıştır. Adı geçen Belge'nin o Cöng'e nasıl girdiği vb gibi meseleler de albümün kendisiyle ilgili bulunduğundan, burada ilgilenmeyeceğim. Ya'kûb Beg Cöngü, şimdi Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı, Hazine nr. 2153 (İstanbul)'nda kayıtlı ve saklı bulunmaktadır¹⁷. Üzerinde durulan 'Arza-dâşt'ın, adı geçen Cöng ile doğrudan bir ilgisi bulunmadığından, o mecmu'anın tavsifini burada sıralamayı da lüzumsuz sayıyorum. Zâten bu elyazma, daha fazla yıpranmayı önlemek üzere, şimdi tek yapraklara ayrılmış olarak ayrı-ayrı cild-bende alınmıştır.

(16) Togan : «Topkapı Sarayında dört cöng». 73 vd.

(17) Z. V. Togan : *On the Miniatures...* 13 vd.

Ca'fer Baysunguri'nin «'Arza-dâst»¹, Cöng-i Ya'kûbî (I.)'nin 98 a yaprağındadır. Eni 135 X boyu 460 mm ölçüsündeki açık krem renkli, muhtemelen yerli cinsten bir kâğıt üzerine yazılmıştır. Yapıştırılmış bulunduğu için başka evsafı çıkarılamıyor. Metnin tamamı kara mürekkeple, ufak boy güzel bir nesh-ta'lik yazıyla kaleme alınmıştır. Belge, görünüşte dört kesim olacak biçimde düzenlenmiştir. Başta, ortalama şekilde, kısa bir giriş (sunuş) kısmı vardır. Onun altında sanatçıların veya ele alınmış birimlerin çalışma durumunu anlatan üç bölüm geliyor. Kitap hazırlama işleri ile hükümdara mahsûs Yapılar'ı ele alan ilk ve ikinci bölümler, üçer sütundur. Bunlardan ilkinde her sanatçı ve işi, ikincisinde her yapı birimi için bir kaç kısa satırlık birer madde ayrılmıştır. Bunlarda sıranın sağ sütundaki maddeden başlayıp sonra altındakine geçmeden, yandaki sütunda bulunan madde ile devam ettiği anlaşılıyor. Üçüncü ve sonuncu bölüm, yapımı süren Otağ'ın durumunu kısaca belirtmekte olup, enlice tek sütun halinde yine ortalama yazılmıştır. Bu dağıtım, çağının 'Arza-dâst yazım biçimini çok güzel aksettirmektedir. Belge değişik bir düzende yazıldığından satır sayısı da değişmektedir. Ancak yukarıdan aşağıya sıralanışta, toptan 57 satır olarak kabul edilebilir. Bunun 4 -ü giriş, 32 -si birinci, 12 -si ikinci, 9 -u üçüncü ve son bölümdedir. Metinde noktalanmamış kelime çokcadır. Sadece bir kelimeye (C 1 : Bevze) hareke konmuştur. Yazıya cedvel çekilmemiştir. Bezemesi ve tarihleme kaydı yoktur. Düzgün bir üstâd hattât yazısıyla ve kusursuz imlâ ile yazılmıştır. Sonradan yapılmış düzeltme veya ekleme yoktur. Belge iyi durumdadır.

Elimizdeki 'Arza-dâst, konuyla ilgili araştırmacıların istifâdesine bu yazıyla sunulurken, gerek metin, gerek türkçeye çevirisinde aslına sadık kalınarak değişiklik yapılmadı. Öte yandan makalede bulunan fotokopisi de aslını incelemek isteyenlere bu imkânı verecektir. Metnin iki bölümünün üç sütun halindeki maddeleri yukarıda işaret edilen kendi sıralama düzenine uyularak, tek sıra halinde alt-alta getirildi. Anlamı çıkarılamayan iki kelime (A 5, 9), metin ve çeviride olduğu gibi aktarılmıştır. Metinde bol kullanılmış ve çağının birer sanat deyiimi olan kelimeler çeviride de aynen kullanıldı. Bunlar yazının üçüncü Açıklamalar bölümünde ayrı-ayrı ele alınmıştır. Bununla birlikte çağın sanatçıları ayrı bir araştırmada ele

alınmak üzere, burada ilgi dışında bırakılmıştır. Belge'nin dilinde, imlâsında ve bilgisinde düzeltmeyi gerektiren bir durum elbette bulunmuyor. Metinde tek kelime kullanılmış harkedenden de gerçekten istifâde edildi. Yayım sırasında yukarıda belirtilen bölümler, köşeli parantez içinde olarak sırasıyla Giriş, A, B, C işaretleriyle gösterildi ve her bölümdeki maddelere, kendilerine işâret kolaylığı için ayrı sıra sayıları verildi.

Yayımda kullanılmış işâretler ve onların anlamı şöyledir :

- (?) Elyazmada anlaşılamayan kelimeler
- [] Metinde bulunmayıp, katılması uygun harf veya sayılar
- () Çeviri'de değişik anlam veya açıklama

[5.] مولانا قوام‌الدین روی جلد شهنامه را حاشیه‌اسلمی مکمل کرده و عدش تماشای متن جلد را بقلم گرفته و قریب دو دانگ بوم شده است و پشت و سرو کردن چسبانیده و طریق کشیده شده است

[6.] مولانا شمس را از نقل رسایل خط خواجه علیه‌الرحمه يك جزؤ مانده است

[7.] محمود از ده لوح دیوان خواجه هفت لوح را بیوم رسانیده بمابقی مشغول است

[8.] حاجی محمود جلد نقل رسایل را متن رو بوم و تحریر شده بگزار مشغول است

[9.] خواجه محمود جلد رسایل خط خواجه را پشت و رو مکمل کرده بسرو کردن مشغول است

[10.] خواجه عطای جدول کش تاریخ مولانا سعدالدین و دیوان خواجه‌ورا تمام کرده بشهنامه مشغول است

[11.] مولانا قطب از تاریخ طبری ده جزؤ کتابت کرده است

[12.] خواجه عطاء اجزای گلستان تمام کرده و سه لوح تاریخی که مولانا سعدالدین کتابت کرده دو لوح را بیوم رسانیده به تمته مشغول است

[13.] مولانا محمد مطهر از کتابت شهنامه بیست و پنج هزار بیت تمام کرده است

[14.] خواجه عبدالرحیم بطروح مجلدیان و مذهبیان و خیمه دوزان و کاشی‌تراشان مشغول است

[15.] مولانا سعدالدین سر صندوقه بیگم را تمام کرده و يك پهلوئی او به پرداخت رسیده است و طبقه در که مانده بود پانزده روز دیگر تمام می شود

[16.] مولانا شمس يك کشتی تمام کرده و يك لوح را از دیوان خواجه بیوم رسانیده است

II. 'ARZA-DÂŞ T M E T İ N

عرضه داشت

[GİRİŞ] عن خاک برگرفتگان و ملازمان کتبخانه میمون که دیده‌ایشان در انتظار غبار سم سمنند هابون چون گوش روزه‌دار بر «الله اکبر» ست و از غایت بهجت و سرور فریاد «الحمد لله الذی اذهب عنا الحزن ان ربنا لغفور شکور» بر ذروه فلك میرسانند

[A]

[1.] امیر خلیل دو موضع دربارا از گلستان موج آب تمام کرده برنگ نهادن مشغول خواهد شد

[2.] مولانا علی روز تحریر عرضه داشت، بطرح دیباچه شهنامه مشغول شد و چند روز چشم او درد می کرد

[3.] خواجه غیاث‌الدین از رسایل دو موضع بجهره رسانیده و يك موضع دیگر نزدیکست و حالی بيك موضع عمارت که از گلستان باطل کرده اند مشغول است

[4.] مولانا شهاب دیباچه و چهار لوح و شرف دیباچه صورت گری را طلاء نهاد و هشت نقل شمس میان دیباچه را تحریر کرده و حالی بيك موضعی دیگر از عمارت گلستان مشغول است

[5.] باغ جدید دیوار که شش دای فرموده ، بعضی چهار دای و بعضی سه دای شده و در کارند ، ایوان و دالان بنیاد شده شاه بل پیش ایوان تراشیده بر کار خواهند نهاد

[6.] باغ میدان دیوار قبلی سه دای شده و کاشی تراشان که از درگاه سنک دست خالی می کنند بکار ایزاره باغ مذکور مشغول خواهند شد

[7.] کلنک خانه را که کل سقف و کج خاک و آهک کاری تمام شده

[C] خرگاه

[1.] تبه تریق چهارده قطعه و بوزه هفت قطعه از جمله این بیست و یک قطعه شش قطعه تمام شده است

[2.] و نعلهای قطعه تمامی دوخته شده

[3.] و شمسهای میان قطعهای خط که صورت گریست از جمله بیست و یک عدد شش عدد تمام شده

[4.] و شرف و محبس و حاشیهارا قریب يك دانك و نیم کار دوخته شده

[5.] کار بیرون خرگاه که اصل او مثقالی است و نقش او صندل باف و تحریر او زر حقه قریب يك دانك و نیم کار دوخته شده به تمه مشغول اند

[6.] دولت مخلص باد

[17.] دو کشتی دیگر را حاجی و خطای بجل کاری رسانیده اند

[18.] يك کشتی دیگر را عبدالسلم نزدیک آورده که تمام کند

[19.] نقاشان با جمعهم هفتاد و پنج خوب خرگاه را برنک آمیز و ششمان مشغول اند

[20.] استاد سیف الدین بسلامتست و زحمت او بصحت مبدل شد

[21.] طرح میر دولتیار بود جهت زین ، خواجه میر حسن نقل کرد و میر شمس الدین

پسر خواجه میر حسن و استاد دولتخواجه بصدف تراشی مشغول اند

[22.] بنده کمتر و ذره احقر سه جزو و نیم از کتابت شهنامه تمام کرده ، آغاز

کتابت تزهة الارواح کرده است

[23.] بر دعاء اختصار خواهیم کرد و از دعاء به چه کار خواهیم کرد دولت

مخلص باد بمحمد و آله

[B] عمارات

خاصه شیدالله ارکانه الی یوم الخلود

[1.] درگاه سنک تراشی تمام شده و از کاشی تراشی کتابه و کنگره مانده

و درکارند و فرش ممر تمام شده و در دندان صورت خانه نشانده شده و مخارجه نهاده

[2.] قصر قدیم قبه و با دامن تا زیر مقرنس نقاشی شده ستون جانب شرقی

از نو نهاده شد

[3.] کتبخانه که جهت نقاشان بنیاد نهاده تکمیل یافته نقاشان و کاتبان نزول کرده

[4.] سنک تراشان بکار حوض مشغول اند

TÜRKÇEYE ÇEVİRİSİ

['ARZA - DÂŞT]

[Giriş] Uğurlu Kütüb-hâne'nin¹, oruç tutanın kulağı «Allah en büyüktür²» üzre olduğu gibi, gözleri hükümdâra âit çevik atın (semend) tırnağı tozunu beklemekte olan, ve sevinç ve neşenin son derecesinden «bizden hüznü kaldıran Allah'a şükür olsun, muhakkak Rabbimiz mağfireti çok olan [ve] şükre mukabele edicidir³» feryadını göğün (Felek) en yüksek noktasına ulaştıran Hâk-ber-girifteleri⁴ ve yardımcılarından (mülâzım) 'arza-dâşt⁵.

[A]

- [1.] Emîr Hâlîl : Gülistân'dan⁶ iki deniz konusundaki⁷ su dalgasını tamamlamış, renk vurmaya meşgul olacaktır.
- [2.] Mevlânâ 'Alî : 'Arza-dâşt'ın yazıldığı gün, Şeh-nâme'nin⁸ Dîbâçe'sini⁹ tarh¹⁰ ile uğraştı ve bir kaç gündür gözü ağrıyordu.
- [3.] Hâce Gıyâseddîn : Resâyil'den¹¹ iki konuyu yüze çıkarmış ve başka bir konuyu [bitirmesi] yakındır, ve şimdi Gülistân'dan iptâl edilmiş olan yapı'nın bir yeriyle uğraşmaktadır.
- [4.] Mevlânâ Şihâb : Dîbâçe ve dört levha¹² ve Dîbâçe şeref'inin¹³ çizilmiş taslağına (şuret-gerî)¹⁴ tılâ¹⁵ sürmüş ve Dîbâçe'nin ortasındaki şemse'nin¹⁶ sekiz na'lini¹⁷ çizmiş ve şimdi Gülistân'daki yapı'dan başka bir yer ile uğraşmaktadır.
- [5.] Mevlânâ Kıvâmeddîn : Şeh-nâme cildi¹⁸ yüzündeki İslîmî¹⁹ hâşiyeyi²⁰ eksiksiz yapmış ve cild metn'inin²¹ görünüşü عَش kalem almış ve iki dâng'e²² yakınına ortaya çıkarmıştır. Sırt (puşt) ve سرو کردن²³ yapıştırılmış ve tarîk²⁴ çekilmiştir.
- [6.] Mevlânâ Şems'in, Hâce'nin, rahmet üzerine, elyazısı Resâyil'in²⁵ istinsâhından bir cüz'ü²⁶ kalmıştır.
- [7.] Maḥmūd : Hâce Dîvânı'nın²⁷ on levhasından yedi levhasını ortaya çıkarmış, kalanıyla uğraşmaktadır.

- [8.] Hâce Maḥmūd : Resâyil istinsâhı cildi'nin yüz metn'ini çizip bitirmiş, güzâr²⁸ ile uğraşmaktadır.
- [9.] Hâce Maḥmūd : Hâce elyazısı Resâyil cildi'nin sırt (puşt) ve yüzünü (rû) eksiksiz yapmış, سرو کردن ile uğraşmaktadır.
- [10.] Cedvel-keş²⁹ Hâce 'Aṭâyî : Mevlânâ Sa'deddîn Târîhi'ni³⁰ ve Hâce Dîvânı'nı bitirmiş, Şeh-nâme ile uğraşmaktadır.
- [11.] Mevlânâ Kuṭb : Taberî Târîhi'nden³¹ on cüz'ü yazmıştır.
- [12.] Hâce 'Aṭâ : Gülistân'ın cüz'lerini bitirmiş ve Mevlânâ Sa'deddîn'in yazmış olduğunun tarihî üç levhasından iki levhasını sona erdirmiş, tamamlamakla meşguldür.
- [13.] Mevlânâ Muhammed Muṭahhar : Şeh-nâme'nin yazımından yirmi beş bin beyti bitirmiştir.
- [14.] Hâce 'Abdurrahîm : Mücellidler³² ve Müzehhibler³³ ve Haymedüzlâr³⁴ ve Kâşî-terâşlar'ın³⁵ tarhları (tarh işleri; bezeme yerleştirilmesi) ile uğraşmaktadır.
- [15.] Mevlânâ Sa'deddîn : Bigüm'ün³⁶ şandukça'sının üstünü bitirmiş ve bir yanını parlatmaya (perdâht) yetirmiş ve kalmış olan kapak tabakasını gelecek onbeş günde bitirecek.
- [16.] Mevlânâ Şems : bir kxştî'yi³⁷ tamamlamış ve Hâce Dîvânı'ndan bir levhayı sona erdirmiştir.
- [17.] Öteki iki kxştî'ye, Hâce ve Hıṭâyî³⁸ hal-kârî³⁹ çizmişlerdir.
- [18.] Başka bir kxştî'yi 'Abdüsselem bitirmeye yaklaştırmıştır.
- [19.] Toplamıyla yetmiş beş olan Nakḳâşlar⁴⁰, güzel Hargâh'ın⁴¹ boya işi ve temizleme ile uğraşıyorlar.
- [20.] Üstâd Seyfeddîn : kurtulmuştur ve ağrısı sağlığa döndü.
- [21.] Mîr Devlet-yâr'ın eldeki tarh'ını (bezeme kalıbını), Eğer (zîn) için, Hâce Mîr Ḥasan aktardı ve Hâce Mîr Ḥasan'ın oğlu Mîr Şemseddîn ile Üstâd Devlet-hâce şadef işçiliğiyle⁴² uğraşmaktadırlar.
- [22.] Güçsüz köle ve en değersiz ufacığı, Şeh-nâme⁴³ yazımından

üç buçuk cüz'ü bitirmiş, Nüzhetü'l-Ervâh'in⁴⁴ yazımına başlamıştır.

[23.] Duâ üzere kısa keseceğim ve duâdan [daha] iyi ne iş yapacağım: Devlet sürekli olsun, Muhammed ve soyu aşkına.

[B] HÜKÜMDÂRA MAHSÛS YAPILAR

Allah onun direklerini Kıyâmet Günü'ne değin sağlam eylesin

- [1.] Dergâh⁴⁵ : taşı işi ⁴⁶ tamamlandı ve kâşî işinden Kitâbe⁴⁷ ve Küngüre⁴⁸ kalmış olup, işlenmektedir ve Memerr'in⁴⁹ döşenmesi bitmiş ve Dendân'da⁵⁰ Şuret-hâne⁵¹ oturtulmuş ve Mu-hârice⁵² konmuş.
- [2.] Eski Kaşır : Kubbe ve etekden (dâmen) dibe dek nakkâş-îşi mu-karnas⁵³ yapılmış, doğu yanındaki sütun⁵⁴ yeniden dikilmiş.
- [3.] Nakkâşlar için temeli atılmış olan Kütüb-hâne bitirilmiş, Nak-kâşlar ve Kâtibler⁵⁵ girip-oturmuşlardır.
- [4.] Seng-terâşlar, Havuz işiyle uğraşmaktadırlar.
- [5.] Yeni Bahçe (Bâğ) : altı Dây⁵⁶ buyrulmuş olan duvarın bazısı dört dây ve bazısı üç dây olmuş ve işlenmektedir. Eyvân⁵⁷ ve Dâlân'ın⁵⁸ temeli atılmış, Eyvân önündeki Şâh pxi⁵⁹ yontulmuş iş üzere konacak.
- [6.] Meydân Bahçesi : ön duvarı üç dây olmuş ve Dergâh taşından eli boşalan Kâşî-terâşlar, adı geçen bahçenin İzâre⁶⁰ işiyle meş-gul olacaklar.
- [7.] Küleng-hâne'nin⁶¹ sakıf⁶² kili ve toprağının kireci ve siva işçi-liği tamam olmuş.

[C] HARGÂH

- [1.] Tepe Turluk⁶³ on dört parça ve Bevze⁶⁴ yedi parça, toplam bu yirmi bir parçadan altı parçası bitirilmiştir.
- [2.] Ve [her] parçanın na'leri⁶⁵ tamamıyla dikilmiş.

عوضه داشته
نما که بزنگان و ملازان کنیز سیمون که دیده ایش در اخطا رخا هم نمند

سایون چون کوشش روزنه دار برآید که برست و از غایت بخت آسرو
فریاد کند الذي فب ان ربنا لغفور شکو بر زوزه ملک بیه سانه

خواه غاش آدن از سایا بل موضع
بجود رسد بینه نیک موضع دیگر دست
و حال یک موضع غارت که از کلان
بطل کرده اند ششول است

مولانا شمس را از نظر سایا بل
خطا خارج جلیب آرتجه
یک جزو مانده است

خواجه محمد جلد سایا بل خطا خارج
پشت و رو بکل کرده بر و کردن
ششول است

خواجه عطا احراری که شتان عام
کرده و سر لوح را یکی که مولانا سید
کلمات کرده و در لوح را بیوم رسانیده
بتمه ششول است

مولانا سعد الدین رسیده و چشمه
یکم را تمام کرده و یک ملبوی
اوپر در اخت رسیده است
و طبقه در که مانده و در زوده

و یک قایم شود
که ششوی که در بعد سلم
نزدک آورده که کام

برو عا اخصا رخا هم که بد
وازد عاید کله زو نام کرد
دوست غلله با و بچه والد

مولانا علی روز و زو عرصه داشت
بطح دیار سایا ششول به وجد
چشم او در دیده کرد

مولانا آرام الدین روحی ششایا
حاشیه ایسینگی که در عیش غامی
شش جلد را بنگ گرفته و فریست
دو دانم بوم شد است و پست

و سر و گردن چسبانید و وطن
کشیده شد است
جایی که جلد مثل سیال را
شش بیوم و چشمه بر بند

کمزایا ششول است
مولانا قطف از ارا طح جبری
وجه زو نگاشته کرده است

خواجه عبدالرسیم طحله بان
و در میان سیمه دوزان و گاشی
نژادان ششول است

کوشش می دیگر با با خطای
بکل کوی رسانیده اند
استاد سند الدین ششول است

و زحمت ابعیق بدل شد
بنده که زود حق بر سر جوم
از کلمات ششای کام کرده آغاز
کلمات نژاد اول و اولی که کرده است

ایسینگی در موضع دریا اکلان
بتمه ششول است
موج است کام بر ننگه نما ششول است
مولانا سناپ دیار زو در با بوج

دیوار صورت که در اطلال مانده است
نعل شش میان دیار را تو بر کرد
و حال یک موضعی که از غایت
کلمات ششول است

همه از ده لوح دوزان خواجه
منت لوح را بیوم رسانیده
عاقب ششول است

خواجه عطا و جواد کلک شراخ
مولانا سعد الدین دوزان خواجه
تمام کرده ششای ششول است

مولانا محمد طه از کباب ششای
پست موج سزار پست تمام کرده است
مولانا شش که شش کام کرده

و یک لوح را از دوزان خواجه
بیوم رسانیده است
تغاشان بیوم سزار موج
خوب نوکاه را بر ننگ

و شش ششول است
طرح سر دوزان رو به چشمت زین
خواجه حسین نکل و در شش الدین
سر خواجه حسین ششول است
و در خواجه بصدف ترا شش

و یک لوح را از دیوان خواند
چون رسانید به است
تغاش آن مجسم شد و دروغ
خوب فرکا با بزرگ آن
و شستمان شمول اند

نوشتنی دیگر را با خطی
بغل کردی رسانید به است
استاد سنف الدین
و زینت او بخت بدانش

دیگر غایب بود
یک شتی دیگر را عذر است
نزدیک آورد که تکلیف
برد عاخصا ز خواهم کرد
و از دایچه که کار خواهم کرد
دوست غلده با بچه دار

طرح سرودت را بود چست زین
خواهید حرسن نقل و در سلس
سرفراخیز چسپین است
دو تو حاج به صدف تراپی
شمول اند

بنده که تیز در حق سر جویم
از کتابت شما که کم کرد
کتابت بنده امال و حاج کرد
نزدیک کرد

بر د عاخصا ز خواهم کرد
و از دایچه که کار خواهم کرد
دوست غلده با بچه دار

عزیزت
خاصه شیده امه ارکانه الی یوم الکلذ

درگاه سگ تراستی تمام شده
و از کاشی تراستی تمام و کلز
مانده و در کار زنده و خوشتر
تمام شده و در دغا و صورت خانه
نشاند و در دغا و صورت خانه
سگ تراستان بجان جو شمول اند
کلیف خانه را که کل شست
و یک خانک و امک کا به نام

قصه قدیم قبت به و با درین بازید
توزن سالی می شد که شتون جان
شریعی از نو نماد شد
باغ جدید دیوار که شش دای
بعضی دای بعضی دای
و در کار بند ایوان و الان پناه
شده ساجل پیش ایوان ترا
بر کار زوا امند نماد

کبتخانه که جنت نفاش نماد
نهاده شکل یافت تا سنان
نزدیک کرد
باغ میدان دیوار قبت دای
شده و کاشی تراشت که از درگاه
کندت خالی بکند بنگار
ایبار باغ که در شمول امند

خرک

تو ترق جبار دره قطعه و تو ز منت قطعه از جلایان
و یک قطعه شش قطعه تمام شد است و فعلهای قطعه
تجاری و خسته شین و سها می ان قطعه ای خط که صورت
کریت از جلایان یک عدد شش عدد تمام شده و در
و محس و حاشیه را قریب یک دایره و هم کار در نوشته
شده کار پسر و نخرک که اصل او سنالی است و ن
او صندلی برف و خسر بر او ز ختم قریب یک دایره نیم
کار در نوشته شده بر شست شمول اند و در وقت قطعه باد

- [3.] Ve çizilip-işâretlenmiş (şüret-geri) olan yazılı (hattı) parçaların ortasındaki semse'ler, toplam yirmi bir taneden altı tanesi bitirilmiş,
- [4.] Ve Şeref⁶⁶ ve Mihbes⁶⁷ ve Hâşiyeler'in⁶⁸ bir buçuk dâng'e yakın işi dikilmiş,
- [5.] Hargâh'ın, zemini (aşl) Mışkâlî⁶⁹, nakş'ı⁷⁰ şandal-bâf⁷¹ ve tah-riri⁷² Zer-hokka⁷³ olan, dıştaki işinin bir buçuk dâng'e yakın işi dikilmiş. İkmâliyle uğraşmaktadırlar.
- [6.] Devlet sürekli olsun.

III. AÇIKLAMALAR

'Arza-dâşt'taki çeşitli hususlar üzerinde durulan bu bölümde büyük yeri sanat deyimleri alıyor. Gerçekten bu tür kaynaklardan istifâde etmede asıl güçlük, eski deyimlerin açıklıkla anlaşılmasından ileri gelmektedir. Sözlükler, bu özel ve dar alanda pek yetersiz kaldığı gibi, deyimleri ayrıca konu alıp gereğince inceleyen ve açıklayan bir eser de yoktur. C. E. Arseven'in «*Sanat ansiklopedisi*», özellikle eski yüzyıllar ve Türkiye dışı ülkeler için yeterli olmaktan uzaktır. Bu durumun asıl sebebi, sanat hareketleriyle ilgili eski metinlerin, işaret edilen açıdan hemen hiç işlenmemiş ve onlarda bulunan deyimlerin derlenmemiş olmasıdır. Burada, XV. yy-a âit bir Belge üzerinde çalışılırken, bu eksiklik büyük ölçüde duyulmuş ve belki ilk defa sanat deyimleri de ayrıca işlenmiştir. Metne bağlı olarak ele alınan yüz kadar deyim açıklamaları, yazıyı uzatmak için, kısa tutulmuştur. Buradaki denemenin gelecek çalışmalarla geliştirilmesinin, bu alanda çalışanlara büyük kolaylık sağlacağında şüphe yoktur.

Sık başvurulan eserler aşağıda gösterildiği şekilde kısaltılmıştır :

- Amîd = Hasan 'Amîd : *Ferheng-i 'Amîd*. I-II. Tahrân 1337 Ş.
 Ânandrâc = Muhammed Pâdşâh, «Şâd» : *Ferheng-i Ânandrâc*. I-VII. (nşr : M. Debirsiyâkî). Tahrân 1335 Ş vd.
 Arseven = Celâl Esad Arseven : *Sanat ansiklopedisi*. I-V.
 Ateş = Ahmed Ateş : *İstanbul kütüphanelerinde farsça manzum eserler*. I. İstanbul 1968.
 Burhân = Hüseyin Tebrîzî-Mütercim Ahmed 'Aşım : *Tıbyân-ı nâfî' der Terceme-i Burhân-ı Kâtî'*. (İstanbul) 1214 [1799].
 Develli = Ferit Devellioğlu : *Osmanlıca - Türkçe ansiklopedik lûgat*. 2. bs. Ankara 1970.

Mu'in = Dr. Muhammed Mu'in : *Ferheng-i Fârsî*. I-IV. Tahrân 1342-47 Ş.

Pakalın = Mehmed Zeki Pakalın : *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. I-III.

Redhouse = Sir James W. Redhouse : *Türkçeden İngilizceye lûgat kitabı*. İstanbul 1921.

Sâmî = Ş. Sâmî : *Şâmî-i Türkî*. I-II. Dersa'âdet 1317-18.

Steingass = F. Steingass : *A comprehensive Persian - English dictionary*. 3. bs. London 1947.

Türk ans = *Türk ansiklopedisi*.

1. Kütüb-hâne كُتُبْخَانَه : Baysungur Mîrzâ'nın Herât'taki sarayında bulunan bu mühim sanat atölyesinin adı, bildiğime göre günümüze değin hep Kütüb-hâne biçiminde okunmuştur. Ancak burasının kitabın «saklandığı yer» değil, «istinsah edildiği, bezendiği, resimlendiği, ciltlendiği yer» olması göz önüne alınırsa, «Ketb-hâne : yazım-evi» okuyuşu da uygun olabilir.

[Kırş. Redhouse; Sâmî; Steingass «ketb» maddeleri]

2. Allahu ekber الله اكبر : «Allah en büyüktür» anlamına gelen bu arapça söz, Ezân'ın ilk cümlesidir. Ramazân'da gün boyunca tutulmuş oruç, Akşam ezânı'nın okunmasıyla açılır. Bu söz ayrıca, Kur'ân-ı kerîmin IX. Tevbe (nr. 72), XXIX. Ankebûd (nr. 45) ve XL. Mü'mîn (nr. 10) sûrelerinde de geçer.

3. el-Ĥamdü li'llâhi ... : Metinde tırnak içine alınmış olan arapça kısım, Kur'ân-ı kerîmin XXXV. Fâtır sûresi'nin 34. âyetidir. Orada «Ve kâlû ... (ve derler)» diye başlar.

4. Ĥâk-ber-girifte خاك بر گرفته : XV. yy-da Herât'ta, sanatçılar arasında kullanılmış bir deyim olmalıdır. Bakılan sözlüklerde bu kelimenin tam karşılığı bulunamadı. Sözüün gelişinden ve Mülâzım (yardımcı) ile birlikte kullanılmasından, Kütüb-hâne'de çalışan yüksek üstâdların, sanatçıların kastedildiği anlaşılıyor. Ĥâk'ın bir anlamı bağlılık, itaat, alçak gönüllülük olduğuna göre, bu deyim «bağlılığı yüklenmiş, kabul etmiş» demektir.

5. 'Arza-dâst *عرضه داشت* : XIV-XV. yy Horasan farsçasında kullanılmış olan bu deyim, «'arz dâsten : sunmak, arz etmek» fiilinden yapılmış isimdir. Üst orundakine yazılı bildirme, sunma anlamına gelir. Kısaca, «dilekçe, arz, yazılı bildiri, rapor» denebilir.

'Arza : ortaya koyma, sunma.

[Amîd; Ânandrâc; Redhouse; Steingass]

6. «Gülîstân» : Fars edebiyâtının ünlü edibi Şîrâzlı Şeyh Sa'dî (1215 ?-1292)'nin eseridir. 656 / 1258 yılında Salgurlu devleti ve-
liahtı Sa'd II. b. Ebû Bekr adına yazılmıştır. Burada hazırlandığı anlatılan elyazma şimdi Chester Beatty kitaplığı, nr. P 119 (Dublin)'ndaki nüsha olacaktır. Tebrizli Ca'fer Baysungurî eliyle istinsah edilip, 830/1426-27 yılında Herât'ta bitirilmiştir. Dîbâçe ve sekiz minyatürü bulunan bir sanat şaheseridir. Bu nüshada bir deniz resmi de bulunmaktadır.

[Ateş. 168 vd; L. Binyon — J.V.S. Wilkinson — B. Gray : *Persian miniature painting*. Oxford 1933. 55-56, 68/nr. 48; I. Stchoukine : *Les Peintures des manuscrits Timûrides*. Paris 1954. 51/nr. 31; Z. V. Togan : *On the Miniatures ...* 30; E. Kühnel : «*History of miniature painting and drawing*». Survey of Persian Art. 1851; Arberry - Minovi - Blochet : *The Chester Beatty Library. A Catalogue of the Persian MSS...* I. Dublin 1959].

7. Mevzi' *موضع* : V-Ž-' kökünden yapılmış isimdir. Yer, bir şey konulacak yer, tertip ve tanzim olunacak yer demektir. Burada, «ele alınmış konu, yer» anlamına geliyor.

[Amîd; Ânandrâc; Develli; Redhouse; Sâmî; Steingass]

8. «Şeh-nâme» (A) : Fars edebiyâtının ünlü dâstân şâiri Tûslu Ebûl-kasım Mansûr Firdevsî (935 ?-1020 ?)'nin 60 bin beyitlik manzûm eseridir. 25-30 yıl çalıştıktan sonra, 1019-20 sırasında bitirdi ve Gazneli hükümdarı Sultân Mahmûd adına takdim etti. Burada anılmış elyazma, şimdi Tahrân'da özel bir kitaplıkta bulunduğu söylenen 831 / 1427-28 yılında yazılmış nüsha olabilir. İçinde Baysungur Mîrzâ ile hattât, musavvir ve mücellidlerin resimlerinin

de bulunduğu belirtilen bu elyazma hakkında başka bilgi elde edilemedi.

[Ateş. 1 vd; Binyon-Wilkinson-Gray : *aynı esr.* 69/nr. 49]

9. Dîbâçe *ديباچه* : (Tezhib) «Dîbâh : çok süslü» kelimesinden «dîbâh gibi» anlamına isimdir. Elyazmanın baştaki karşılıklı bir-iki sayfasına yapılan, çok süslü, altınlı bezemeye denir. Sonraları, baştaki her bezemeye bu ad verilmiştir. Yine bu deyimden alınarak, her kitabın başındaki süslü cümleler ile yazılmış giriş ve önsöz'e de dîbâçe denmiştir.

Dîbâçe-bend : Dîbâçe yapan müzehhib, sanatçı.

[Amîd; Ânandrâc; Mu'in; Redhouse; Sâmî; Steingass]

10. Tarh *طرح* : (Tezhib) T-R-H (yerleştirme, koyma, kurma, düzenleme vb) kökünden yapılmış isimdir (çoğul : Tûrûh). İslâm sanatı bölgesinde çok kullanılan bu deyim şu anlamlara gelir :

- resim veya süslemede bezeklerin, figürlerin düzenlenmesi.
- tertib edilmiş bezeme, süsleme deseni, hazır örnek, kalıp (krş. A 21).
- örneğin anahatlarının çizimi, hazır kalıbın yerine çizimi, yerleştirilmesi, taslağın çizimi.
- yazı yazılacak levhanın zeminine yıldızla yapılan hafif süsleme.
- üslûb, tarz.

Tarrâh : bu işleri yapan sanatçı.

[Amîd; Ânandrâc; Arseven; Develli; Mu'in; Redhouse; Sâmî; Steingass]

11. «Resâyil» (A) : Belge'de dört yerde (A 3, 6, 8, 9) bu ad ile anılan ve ikisinde (A 6, 9), daha önce ölmüş bir «Hâce»nin eseri olduğu belirtilen elyazma, ilk bakışta tek kitap sanılabiliyor. Ne var ki, yine metinde iki ayrı cilt sanatçısının, aynı zamanda iki ayrı «Resâyil cildi» hazırlamakta buldukları belirtilmesinden (krş. A

8 ve 9), bunların iki ayrı nüsha kabul edilmesi gereğini ortaya koyuyor. Bu bakımdan metinde A 3 ile 8-de yazarsız anılanını «A» ve A 6 ile 9-da «Hâce'nin» kaydıyla belirtilenini «B» işaretleriyle ayırıyoruz. Şimdi burada geçen Resâyil (A)'in niteliği hakkında Belge'de verilenden fazla bir şey bilmiyoruz. Krş. Resâyil (B), nr. 25.

12. Levh لوح : (umumî) çeşitli maddeden ve üzerinde yazı, resim vb yapılabilecek nitelikte düz yaprak, sayfa, levha olup yazı, bezeme ve resimde kullanılır (çoğul : Elvâh).

[Amîd; Ânandrâc; Arseven; Mu'in; Steingass; Develli, Pakalın, Redhouse ve Sâmî'de «levh» ve «levha» maddeleri]

13. Şeref شرف : (Tezhib) Ş-R-F (yükseklik, ululuk) kökünden yapılmış isimdir. Bezeme'de «levhanın üst kesimine düşen yer, üst kesim»dir. Türkçe tepelik de denebilir. Mimarlık için bk. Küngüre, nr. 48a.

[Amîd; Ânandrâc; Mu'in; Sâmî; Steingass]

14. Şuret-gerî صورت گری : (Tezhib) Bu sanat deyimini oluşturan kelimeler ayrı-ayrı incelenirse :

Şuret : resim, tasvir, görünen şekil, biçim.

Şuret-ger : sûret yapıcı, nakkaş, ressâm, çizimci, heykelci.

Şuret-gerî : bu işi yapma, nakkaşlık.

Burada ise, Bezeme'de «tarh yapılarak çıkarılmış taslak işi, çıkarılmış sûret, verilmiş biçim, çizilip-işâretlenmiş» anlamına geldiği görülüyor.

Şuret-bend : çizimci, heykelci, sanatçı.

Şuret-keş : ressâm, heykelci, çizimci.

[Amîd; Ânandrâc; Develli; Steingass]

15. Tılâ' طلا : (Tezhib) T-L-' (sıvamak, sürmek) kökünden «sürülecek, sıvanacak şey» anlamına gelen isimdir. İslâm sanatında şu anlamlarda da kullanılmıştır :

a. Bezeme'ye sürülecek sıvı halde yıldız, kızıl altın.

b. yıldız sürme, altınlama.

c. altın sürülmüş veya çekilmiş her şey (kenar-suyu, tel, altınlı yazı veya resim, iplik vb).

d. Kâğıdı güçlendirme için âhar (özel hazırlanmış bir sıvı) sürmek.

Tılâ'-düz : altın iplikle işleyen sanatçı.

Tılâ'-kâr : altın sürücü, yaldızlayıcı, altınla bezeyen sanatçı.

[Ânandrâc; Arseven; Develli; Mu'in; Pakalın; Redhouse; Sâmî; Steingass]

16. Şemse شمسه : (Tezhib) Süsleme'de umumî anlamıyla yuvarlak, kartuş veya beyzî biçimli orta (göbek) bezemesinin bütünüdür. Halı'da buna «göbek» veya «gül» denir. Sanat alanında şu yerlerde kullanılmıştır :

(1) elyazma kitapta : Dîbâçe veya cild kabının ortasında.

(2) dokumada : kumaş, örtü veya giyim eşyasında ipek veya sîm ile işlenmiş, yahut basılmış bezemeli yuvarlak şekil, figür, resimler.

(3) mimarlıkta : kapı, pencere kapağı veya çit üzerine yerleştirilmiş benzeri süsler, kubbenin tepesine konulan madenden yuvarlak alem.

(4) tesbihte : imâme ucundaki püskül.

Şemse içindeki bezekler için bk. Na'1, nr. 17.

[Amîd; Ânandrâc; Arseven; Develli; Mu'in; Pakalın; Sâmî; Steingass]

17. Na'1 نعل : (Tezhib) Sanat çevresinde çok ayrı bir anlam taşıdığı görülen bu kelime, burada Redhouse'ın verdiği «deri üzerine döğmeyle yapılmış bir figür» tarifine benzer biçimde, Bezeme'de «şemse içindeki her bir bezek»e denmiş olmalıdır. Ayrıca krş. Na'1, nr. 65.

[Redhouse]

18. Cild جلد : (Ciltçilik) C-L-D (deri'yi yüzmek veya geçirmek) kökünden yapılmış isimdir. Elyazması kitabın yapraklarını

korumak için, iki yanına geçirilen aynı boyda, yüzü deriden, kâğıt-tan veya bezden kalınca kapaktır. Bu basit iş, üstâdı elinde bir sanat şâheseri haline gelir. Krş. Mücellid, nr. 32.

Cild-bend : içine güzel bir cild veya perakende kâğıtlar, mukrakka'lar vb konulan koruyucu cild kabı.

Cild-ger : cildçi, mücellid.

[Ânandrâc; Arseven; Pakalın; Redhouse; Sâmî; Türk ans]

19. İslîmî اسلمی : (Tezhib) Hatâyî'ye benzeyen ve kıvrım dal gizimli değişik bir süsleme türüdür.

İslîm-i Hıtâyî : Hatâyî türünden İslîmî bezemesi.

Naqş-ı İslîmî : İslîmî adı verilen bezeme türü.

[Amîd; Ânandrâc; Mu'în; Redhouse; Steingass]

20. Hâşiye حاشیه : (Tezhib) H-Ş-Y (kenar, kıyı) kökünden yapılmış isimdir. Her şeyin (sayfanın, cildin, kitabın, kumaşın, derinin vb) kenarı ve resmin çerçevesi demektir. Sanat deyimi olarak Bezeme'de «kenar-suyu, pervâz» anlamındadır. Krş. Hâşiye, nr. 68.

[Develli; Mu'în; Pakalın; Redhouse; Steingass]

21. Metn متن : (Tezhib) M-T-N kökünden yapılmış isimdir. Umumî olarak her şeyin içi, aslı, ortası, katı yeri anlamındadır. Ayrıca sırt, yolun ortası, toprağın katı yeri, yüksek yer, uzunluğuna çizmek vb anlamlarını da taşır. Burada ise Süsleme'de «bezeme yapılan zemin, göbek, asıl bezeme» demek olduğu anlaşılıyor.

[Amîd; Ânandrâc; Mu'în; Redhouse; Steingass]

22. Dâng دانگ : (Ölçü birimi) Umumî olarak arpa tanesi, her şeyin altında biri, bölüm, parça, hisse anlamlarına gelen bu kelime, öte yandan uzunluk, ağırlık ve su için bir ölçü birimidir. Ağırlık'ta dirhem altında biridir. Uzunluk'ta ise, bazı bölgelerde «onaltı arpa boyu» bir dâng tutulur. Ancak Belge'mizde bu ölçünün ne nicelikte olduğu açıklıkla ortaya konulamadı.

[Amîd; Ânandrâc; Mu'în; Pakalın «Denk»; Redhouse; Sâmî; Steingass]

23. سرو کردن (Ciltçilik) Belge'de iki yerde (A 5,9) geçen bu deyim'in okunuşu ve anlamı tesbit edilemedi. Cild'in, sırt gibi, yapıştıırılarak hazırlanan bir parçası olduğu anlaşılıyor. Buradaki ilk kelime «suruv» okunursa, «boynun dalı ?» gibi bir anlam çıkar. Öte yandan metinde hiç geçmeyen «Miklâb» karşılığı da olabilir.

24. ٲاریق (Tezhib, Ciltçilik) ٲ-R-ٲ kökünden yapılmış isimdir. Umumî anlamıyla yol, iz veya örnek demektir. Sanat deyimi olarak cildin yüzünde kenar-suyu'nun yanlarında çekilmiş soğuk (veya sıcak) çizgi, cedvel karşılığıdır. Bu cedvel düz çizgi veya nokta-nokta da olabilir. Krş. Cedvel, nr. 29.

[Mu'în; Redhouse; Sâmî; Steingass]

25. «Resâyil» (B) : Bk. Resâyil (A), nr. 11. Bu ikinci Resâyil nüshasının yazarı olduğu belirtilen «Hâce»nin kimliği, bugün için son derecede umumî ve müphem olan ünvânı yardımıyla ortaya konulamadı. Hazırlanan elyazma ise, B. Berenson'un özel kitaplığı (Floransa)'nda bulunduğu söylenen ve buradaki metinde de adı geçen «Şemseddin Baysungurî» (Muhammed b. Hüsâm) kalemiyle istinsâh edilmiş 830/1426-27 tarihli eser (Anthology) olabilir. O elyazmada yedi resim de bulunmakta imiş. Hakkında fazla bilgi elde edilemedi.

[B. W. Robinson : «Prince Baysonghor's Nizami : A Speculation». Ars Orientalis, II (1957). 384]

26. Cüz' جزؤ : (Hattâtılık) C-Z-' (bölme, parça) kökünden çıkarılmış isimdir. Elyazma kitapta bir kaç yapraktan oluşmuş parça, kısım, forma, bölüm, bölüm'dür (çoğul : Eczâ'). Ş. Sâmî «elyazısıyla yazılmış kitapların, her biri on yaprak, yani yirmi sayfadan ibâret bölükleri» olarak belirlemiştir.

[Amîd; Ânandrâc; Arseven; Develli; Mu'în; Pakalın; Redhouse; Sâmî; Steingass]

27. «Hâcû Dîvânı» : Belge'de kısaca «Hâcû» diye anılan şâir, XIV. yy-da «Hâcû-yi Kirmânî» lâkabıyla tanınmış Ebûl'atâ' Kemâleddin Mahmûd el-Kirmânî (1290-1352)'dir. Onun, edebiyat çevrele-

rinde pek tutulan Divân'ının burada hazırlandığı anlatılan nüsha-sının günümüzdeki varlığı tesbit edilemedi.

[Ateş. 256 vd]

28. Güzār گزār : (Tezhib) Bezeme'de iki işlem bu deyim ile karşılanmıştır :

- Bir bezeme'nin kâğıt, levha veya eşya üzerine mürek-keple veya az renkli olarak ince ve hafif çizimi; tasla-ğın, ana çizgilerinin çizimi, desenin tarhı (Krş. Tarh, nr. 10).
- bu çizimden sonra, bezeme üzerine gerekli boyanın sü-rülmesi ve cilâlanması (perdâh).

[Amîd; Mu'in; Redhouse; Steingass]

29. Cedvel-keş جدولکش : (Tezhib) «Cedvel çeken sanatçı» de-mektir. Bu sanatçı aynı zamanda kâğıt onarımı da yapardı (Vaşşâl).

Cedvel : düz çizgi, mürekkep veya yaldızla çekilen güzel çizgi, çizgiden çerçeve. Bu cedvel, levha veya sayfada yazılı kısmın, be-zeme veya tasvir'in dört yanına çekilmiş bir veya bir kaç çift (biri kalınca) ve arası yaldızlı düz çizgiden meydana gelir. Büyük Sel-çuklular'dan beri ortaya çıkmış ve kitap sanatında özenle yer veri-len bir unsurdur. Krş. Tarîk, nr. 24.

[Ânandrâc; Arseven; Develli, Mu'in; Pakalın]

30. «Mevlânâ Sa'deddîn Târîhî» : Belge'de iki yerde anılan bu eser ve yazarı hakkında hiç bir bilgi bulunamadı. Metinden anlaşıl-dığına göre eser, bir tarih kitabı olup, tarihî üç levhaya sahip bu-lunuyordu. Günümüze gelmediği anlaşılıyor.

31. «Taberî Târîhî» : Ortaçağ islâm dünyasının ünlü tarihçi ve müfessiri Ebû Ca'fer Muhammed et-Taberî (839 - 923)'nin umumî tarih eseridir. Asıl adı, «Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk»dur. Bu eser, Sâ mânî devleti veziri Ebû 'Ali Muhammed el-Bel'âmî (ölm. 974) ta-rafından 352/963-64 yılında kısaltılarak farsçaya çevrilmiştir (Ter-ceme-i Târîh-i Taberî). Belge'de hazırlandığı anlatılan elyazma bu

farsça çevirisi olmalıdır. Bu nüshanın günümüze geldiği tesbit edilemedi.

[C. A. Storey-Yu. E. Bregel : *Persidskaya literatura*. I. Moskva 1972. 279 vd (nr. 235)]

32. Mücellid مجلد : (Ciltçilik) Bk. Cild, nr. 18. «Teclîd eden», elyazması kitabın cildini yapan, cüzleri dikip, kenarlarını düzelterek, hazırladığı cild'i geçiren sanatçı. Şimdi türkçede ciltçi deniyor.

Metinde sadece bu kelime «turuh-i mücellidîyân : mücellidlere âit tarhlar» biçiminde geçmektedir.

[Amîd; Arseven; Develli; Mu'in; Redhouse; Sâ mânî; Steingass]

33. Müzehhib مذهب : (Tezhib) Z-H-B (altın) kökünden yapılmış isimdir. İslâm sanat çevresinde altını sürerek veya yaprak halinde yapıştırarak, bezeme yapan sanatçı'ya denir. Sonradan umumî olarak, elyazma kitabın sayfalarında, yazı ve resim levhalarında altınla renkli mürekkep veya boya ile bezeme yapan sanatçı'ya denmiştir. Tezhib yapan, tezhibçi. Krş. Tılâ', nr. 15.

[Amîd; Ânandrâc; Develli; Mu'in; Pakalın; Sâ mânî; Steingass]

34. Hayme-düz دوز خیمه : (Çadırçılık) Hükümdarlar veya yük-sek kişiler için sanat değeri taşıyan çadır hazırlayan, yapıp diken sanatçı demektir.

[Pakalın; Steingass]

35. Kâşî-terâş کاشی تراش : (Çinicilik) Kâşî (veya Kâsî) beyaz top-raktan yapılan renkli ve sırlı, çiniye (porcelaine, Porzellan, porce-lain) benzeyen çömlek veya duvar kaplanan tabaka türüdür (faïen-ce, Fayence, faïence). Kâşî-terâş, işte bu kâşî'yi hazırlayan, yerleş-tirmek üzere yontup alıştırılan ve yerine tatbik eden sanatçıdır.

Kâşî-ger : kâşî hazırlayan sanatçı, çinici.

[Ânandrâc; Arseven; Burhân; Pakalın; Steingass]

36. Bigüm بیگم veya Begim : (Ünvân) Bu ünvanın Türkler'

deki Big/Beg'in hanımlara verilmiş şekli (Han - Hanım) olduğu kabul edilir. Temürlüler'de, Beg âilesine mensup soylu hanımlar için kullanılmıştır. Belge'de bu ünvan ile kimin kastedildiği anlaşılama- makta ise de, Saray'daki yüksek hanımlardan biri olduğu muhakkaktır.

[Steingass; Reşid Rahmeti Arat (Gazi Zahirüddin Muhammed Babur : *Vekayi, Babur'un hâtıratı*. II. Ankara 1946)'ın «Notlar»ında, 587 vd]

37. Kxştī کشتی : (Tezhib, Saraçlık) Belge'de bir kaç defa geçen ve niteliği anlaşılamayan bu kelime araştırmacıyı gerçekten şaşkırtacak durumdadır. Metinde hangi anlamıyla kullanıldığı açıkça belli olmayan kelimenin iki ayrı okunuşu ve üç ayrı anlamı vardır :

- Keştī : (Tezhib) gemi, kayık biçimine benzeyen «kayık tabağı, içki kabı, tepsi» (krş. Keştī-zer)
- Küşti : (Tezhib) levha üzerinde savaş, çarpışma, güreşme veya öldürme sahnesi.
- Küşti (veya Küsti) : (Saraçlık) deriden yapılmış kemer, kuşak.

Prof. Togan'ın bu kelimeyi «shipbuilding : gemi yapımı» diye karşılaması, Herât'ta gemiye ihtiyâc bulunmaması yanında, bir geminin böyle hal-kârî ile bezenmesinin de yersizliği göz önünde tutulursa uygun değildir (*On the miniatures ... 14*).

[Ânandrâc; Arseven «Kayık sahan»; Mu'ın; Redhouse; Steingass]

38. Hıṭāyī خطای : Bu adın okunuşunun, Belge'deki imlâsıyla tereddüt uyandırdığı görülüyor. Prof. Togan, bunu «Hıṭāy» biçiminde okumaktadır. Ancak o çağın imlâsında, sonu -y ile biten adın yine -y ile nisbesi, böyle tek işâretle yazılmakta idi. Bunun güzel bir örneği Belge'mizde, «'Aṭāyī» adının sonunun yine tek y ile yazılmış olmasıyla verilmiştir (Krş. A 10).

[Z. V. Togan : *On the miniatures ... 14*]

39. Ḥal-kārī حل کاری : (Tezhib) Yazı, tasvir vb-de çerçeveyi ke-

nar-suyu olarak süsleyen veya ağaç, çini zemine yapılan Hatayî türünde bir bezemedir.

[Ânandrâc; Arseven, ayrıca «Bezeme»; Develli; Pakalın, ayrıca «Halkâr»; Steingass; Türk ans; A. S. Ünver : «*Türk tez-yinatında halkârîye dair*». *Arkitekt*, I/2 (1939)]

40. Nakḳāş نقاش : (Tezhib) Krş. Nakş, nr. 70. Aslında «boya ile nakış vuran sanatçı, bezemeci» demek olan bu kelime, geçen uzun yüzyıllar içinde, «tasvirci, ressam, oymacı, işlemeci, duvar bezeyici, kitap bezeyici, sûret-ger, boyacı vb» anlamlarını da kazanmıştır.

[Amîd; Arseven; Develli; Mu'ın; Pakalın; Redhouse; Sâmi; Steingass]

41. Ḥargāh خرگاه : (Çadırcılık) Hükümdar için yapılmış büyük çadır, otağ. Bu çadırın gövdesi ağaç çubuklardan olur ve üzerine keçe sarılırdı.

[Amîd; Ânandrâc; Arseven «Çadır»; Burhân; Mu'ın; Redhouse; Sâmi; Steingass]

42. Şadef-terāşī صدف تراشی : İslâm dünyasındaki çeşitli sanat çalışmaları arasında ayrı ve güzel bir kol teşkil eden Sadefçilik ile ilgili şu kelimelere bakarsak :

Şadef : midye ve istiridye'nin kabuğundaki parlak tabaka, sedef.

Şadef-terāş : Sadef'i, bezemede tesbit edilmiş yerlere, yontup yerleştiren sanatçı, Sadefçi.

Şadef-terāşī : Sadefçilik işi. Sadefi yontup kalıbındaki oyuna yerleştirme işi, sedef işçiliği.

Şadef-kār : Sadef, fildişi, kemik vb ile sanat eseri yapan sanatçı.

[Arseven «Sedef»; Mu'ın; Steingass]

43. «Şeh-nâme» (B) : Belge'nin yukarıdaki maddelerinde (bk. A 2, 5, 10, 13) bir Şeh-nâme nüshasının hazırlandığı anlatılmıştı.

Bunu Hattât Mevlânâ Muhammed Mutahhar istinsâh etmekte, aynı sırada tezhib ve cild gibi öteki işleri yürütülmektedir. Şimdi bu anılanın, o elyazmadan ayrı ve ikinci bir nüsha olduğu açıkca anlaşılıyor. Bu ikinci Şeh-nâme, Belge kaleme alındığı sıralarda Ca'fer Bay-sungurî eliyle yazılmaya yeni başlanmıştır. Anılan nüsha şimdi Gülistân Sarayı kitaplığı (Tahrân)'nda olup, «5 Cumâdâ I. 833 / 30 Ocak 1430 günü Herât'ta bitirildiği» kaydını taşımaktadır. Kitap sanatının pek mükemmel bir örneğidir.

[L. Binyon — J.V.S. Wilkinson : *The Shah-Namah of Firdausi*. London 1931; Binyon-Wilkinson-Gray : *aynı esr.* 56, 69-71/nr. 49; I. Stchoukine : *aynı esr.* 53/nr. 34]

44. «Nüzhetü'l-Ervâh» : Bu adı taşıyan bir kaç eser vardır. Belge'de anılmış olanı, o çağın pek tutulan tasavvufi bir eseridir. Yazarı «Emîr-i Sâdât», «Hüseyn-i Sâdât» ve «Mîr-i Fahrü's-Sâdât» lâkaplarıyla tanınmış büyük mutasavvıf ve şâir Rükneddin Hüseyn b. 'Âlim el-Hüseynî (1272 - 1329 ?)'dir. Kitap yüksek bir tasavvuf eseri olup, nazım ve düzyazıyla 28 fasl'dır. 711/1311-12 yılında bitirilmiştir. Metinde yazımına başlanmış olduğu belirtilen elyazmanın günümüze eriştiği tesbit edilemedi.

[Ateş. 223 vd; Z. V. Togan : *On the miniatures ...* 34 (burada mühim çeviri yanlığı vardır)]

45. Dergâh درگاه : (Mimarlık) «Devlet yöneten hükümdara âit saray» demektir. Ayrıca, «saray önündeki büyük avlu, büyük kapı, büyük tâk vb» anlamlarında da kullanılmıştır.

[Amîd; Ânandrâc; Arseven; Develli; Mu'în; Pakalın; Redhouse; Sâmî; Steingass]

46. Seng-terâş سنگ تراشی : (Taşçılık) Yapı'ya uygun taşı yontarak istenen biçimi (sütun, bingî, başlık, kilit, silme, karnas, bezeme, köşe vb) verme işi, taş yontuculuk.

Seng-terâş : Taş yontucu, taşçı, (son yüzyılda) heykeltıraş.

[Amîd; Ânandrâc; Arseven; Develli; Mu'în; Pakalın; Steingass]

47. Kitâbe کتابه : (Mimarlık) K-T-B (yazmak) kökünden ya-

pılmış isimdir. Yapı'nın uygun bir yerine, onun kimin çağında, hangi yıl, kim tarafından, ne için ve nasıl yaptırıldığını, oyma veya kabartma yazılı olarak tesbit eden düzyazı veya manzum yazıttır.

[Ânandrâc; Arseven; Develli; Mu'în; Pakalın; Redhouse; Sâmî; Steingass]

48. Küngüre کنگره : (Mimarlık) Umumî olarak Yapı'nın en üst kısmında ve ayrı bir birim teşkil eden parçasıdır. Bu biçimdeki çeşitli yerler Küngüre adıyla belirtilmiştir :

- Kale, hisar, burç bedeni veya kasır, saray duvarı yahut benzer yüksek duvarların üstünde yapılmış kısımlar, çıkıntılar. Buna arapça «Şerefe : en yüksek yer» de denir.
- Yüksek duvar üzerine veya dam vb kenarına yapılan dişli alçak korkuluk duvarı, nişli mazgal aralıkları, mazgalı siper (krş. Dendân, nr. 50).
- Yapı'da sivri tepeli süs kuleleri.
- Yapı'da en yüksek yer, kubbenin tepesi, «Şerefe».

[Ânandrâc; Arseven; Develli; Mu'în; Redhouse; Sâmî; Steingass]

49. Memerr, Memer مرمر : (Mimarlık) M-R-R (geçmek) kökünden yapılmış isimdir. Yapı'da benzer üç yerde kullanılır :

- geçit yolu, geçilecek yer, yol, geçit, kanal.
- köprü.
- yapı'ya giriş yeri, medhal, aralık.

[Amîd; Develli; Mu'în; Redhouse; Sâmî; Steingass]

50. Dendân دندان : (Mimarlık) Yapı'da duvarın üstünde veya dam kenarında diş-diş çıkıntılar, dişli mazgal vb. Krş. Küngüre, nr. 48b.

[Ânandrâc; Arseven; Develli; Redhouse; Steingass]

51. Şüret-hâne صورت خانه : (Mimarlık) Belge'de Dendân'a otur-

tulduğu anlatılan bu kısmın niteliği açıklıkla belli olmuyor. Kelime anlamı «resim evi, oyuğu»dur. Sözlükte ise, hem «şekil, nakış» ve hem de «resim atölyesi» olarak gösterilmiştir.

[Ânandrâc; Mu'in; Steingass]

52. Muḥārice مخارجه : (Mimarlık) H-R-C (çıkma) kökünden yapılmış isimdir. Yapı'da «örtülü çıkma, çıkıntılı balkon» karşılığıdır.

[Steingass]

53. Muḫarnas مقرنس : (Mimarlık, Tezhib) Yapı'da satıh ile hacim arasında yapılan düz veya kabartma, kademeli geçiş ve birleştirme süsü diye tarif edilebilir. Bu şekil, alçı vb ile merdivene benzer derece çıkıntılı yapıldığı gibi, aynı hissi verecek şekilde düz bezeme ile de çizilirdi. Belge'de yazılanı bu ikinci türdendir.

[Ânandrâc; Arseven «Karnas»; Develli; İslâm ans; Mu'in; Sâmi; Steingass]

54. Sütün ستون : (Mimarlık) Yapı'da taş, mermer, ağaç, tuğ- la veya madenden «direk, dikme»dir.

[Arseven; Mu'in; Redhouse; Sâmi; Steingass]

55. Kâtib كاتب : (Hattâtlık) K-T-B (yazmak) kökünden yapılmış isimdir. Devlet'in resmî yazışmasını veya hazırlanmış bir kitabı güzel yazısıyla yazan kişi, sanatçı. Bu anlamda, yazarı, hattât, müstensih, kopya edici de denir.

[Ânandrâc; Develli; Mu'in; Pakalın; Redhouse; Sâmi; Steingass]

56. Dâv دای : (Mimarlık) «Dâv» da denilen bu kelimenin asıl anlamı «temel, yapının temeli»dir. Duvar örmede, mimarlık ölçü birimi olarak da kullanılmıştır. Birim olarak, «kilden örülen duvarın bir katı, sırası» karşılığıdır. Bunun türkçesinin «Kur» olduğunu Mütercim Âsım Efendi belirtmiştir.

[Ânandrâc; Burhân; Mu'in; Steingass]

57. Eyvân ابران : (Mimarlık) Asıl anlamı «kemer» olup, Yapı'da «yüksek kemerli, beşik örtülü ve önü açık mekân»dır. Geçen uzun yüzyıllar boyunca ayrıca «revâklı ve önü açık büyük sofa, dîvân-hâne, önü açık yaz odası, evin en üstündeki balkon, odanın önü, açık galeri, veranda, kasır, köşk, saray, tâk kapı, sâyebân, çardak...» anlamlarını da kazanmıştır.

[Amîd; Ânandrâc; Arseven; Develli; Mu'in; Pakalın; Redhouse; Sâmi; Steingass; Türk ans]

58. Dâlân, Dâllân دالان : (Mimarlık) Umumî olarak geçit anlamını taşıyan bu kelime, Yapı'da üç birimin karşılığıdır :

- Üstü örtülü geçit, dehliz, koridor.
- üstü örtülü sokak, kapalı çarşı.
- Yapı'nın girilen ilk yeri, kapı içindeki küçük aralık, dış kapı ile evin içine varıncaya olan aralık, küçük sofa.

[Amîd; Ânandrâc; Arseven; Burhân; Mu'in; Redhouse; Steingass]

59. Şâh شاهل : (Mimarlık) Adı iki kelimededen oluşan bu yapının niteliği kesinlikle ortaya konulamadı. İlk kelime «Şâh : (1) koca, büyük; (2) geniş ana yol» anlamlarındadır. İkinci kelime ise, üç ayrı biçimde okunabilir :

- Pel : yüksek kenarlı alan, yüksekçe sofa, çevrili çayır.
- Pil : kapının üst veya alt kenarı, ökçe.
- Pul : kemer, köprü (pül).

Metinde birinci veya üçüncü anlamlarıyla «koca kemer, koca köprü veya geniş sofa» yerine kullanılmış olabilir.

[Arseven, «Pul»; Burhân; Mu'in; Steingass]

60. İzâre ازاره (aslî : ازاره) : (Mimarlık) '-Z-R (örtme, etek) kökünden yapılmış isimdir. Yapı'da iki birimin adıdır :

- Yapı dışındaki seki, çit, yapı önündeki alçak duvar.
- oda duvarının alt kesimi, duvarda döşemeden pencere altına kadar olan kesim, sedir duvarı, yerdeki sedire oturulduğunda buraya dayanılır.

[Ânandrâc; Arseven; Mu'in; Redhouse; Steingass]

61. Küleng-*hâne* کنگنه : (Mimarlık) Bu bileşik kelimenin ilk kısmı olan Küleng, sözlüklere göre «su kenarında yaşayan uzun bacak, uzun boyun ve uzun gagalı Turna kuşu (*grus cinereus*) veya Balıkçıl kuşu yahut iri horoz»dur. Bu açıklamaya göre, Sarayın bahçesinde bulunan bir Turna kuşu evi (yuvası)ndan bahsedilmektedir.

[Amîd; Ânandrâc; Burhân; Develli; Mu'în; Redhouse; Steingass]

62. Sağf سف : (Mimarlık) S-Ç-F (gök, tavan vb) kökünden yapılmış isimdir. Yapı'da «tavan, dam, çatı, dam kenarındaki sacak»dır.

[Amîd; Ânandrâc; Arseven «Sakaf»; Develli; Mu'în; Redhouse; Sâmî; Steingass]

63. Tepe Turluk تبه ترق : (Çadırcılık) Buradaki Turluk kelimesi, türkçe «örterek koruyan» anlamındaki «tur» isim kökünden yapılmış isimdir ve «Tur'un yeri» demektir. Tur, çadırın okları (ağaç kafesi) üzerine sarılan keçe örtüdür. Kırgız türkçesinde «Yurt'un alt kesiminin örtüldüğü keçe» anlamında kullanılır. Ancak burada «Tepe» kelimesiyle Belge'de anlatılan Otağ'ın üstteki kubbe kesimini örten keçe olduğu belirtilmiş oluyor.

[Arseven «Çadır» ve «Turluk»; Wilhelm Radloff : *Versuch eines Wörterbuches der Türk-dialecte*. 2. bs. The Hague 1960; *Türkiyede halk ağzından söz derleme dergisi*. III. İstanbul 1942. «Torluk» ve «Turluk»]

64. Bevze بوزه : (Çadırcılık) Yanlış okunmasını önlemek üzere Belge'de hareketli yazılmış olan bu kelime yeterince açıklanamadı. Sözlüklerde bulunan «Bevze (Bevzek)» kelimesi, «ağacın gövdesi, bedeni, özdeği» anlamıyla karşılanmıştır. Çağatay türkçesinde (belki okunuşu yanlış) tesbit edilmiş «Büzek» ise, «ağacın kovuğu, oyuk...» demektir. Büzük kelimesi de, «büzülmüş, kovuk, in...» anlamlarındadır. Bütün bu karşılıklar göz önüne alınarak Bevze'nin, Otağ'ın tepe kesiminde, içerden pis havanın çıkması veya güneş ışığının girmesi için bırakılmış delik, oyuk, büzük kısmı olduğu dü-

şünülebilir. Nitekim tarif edilen yerin altında olan Turluk on dört parça, bu Bevze yedi parçayla yapılmaktadır.

[Burhân; Develli; Mu'în; Şeyh Süleymân : *Lûgat-i Çağatay ve türkî-i Osmânî*. (İstanbul) 1297 [1880]; H. Kâzım Kadri : *Büyük Türk lûgati*. I. İstanbul 1927; W. Radloff : *ayn esr.*]

65. Na'l نعل : (Çadırcılık) Krş. Na'l, nr. 17. Çok değişik bir anlamı yukarıda açıklanmış olan bu deyim, burada parçanın nerisini kastettiği açıklıkla anlaşılamadı. Önceki anlamı yine geçerli olmakla birlikte, bir sözlük de onun «gön, tabaklanmış deri» demek olduğunu belirtir. Bu bakımdan çadırın keçe örtüsüne dikilen gön parçaları olabileceği de düşünülür.

[es-Seyyid Cemâleddin ibn el-Mühennâ : *Kitâbu Hilyetü'l-insân ve Halbetü'l-lisân* (nşr. Kilisli Muallim Rif'at). (İstanbul) 1338-40 [1921] 158. sa.; Krş. Steingass]

66. Şeref شرف : Krş. Şeref, nr. 13. Yukarıda Tezhib'deki anlamı üzerinde durulan Şeref, burada çadırın metinde sayılmış örtü parçalarının üst kesimi demek olabilir.

67. Miğbes محبس : (Çadırcılık) Çok az kullanıldığı görülen bu kelime, «nakışlı örtü, işlemeli örtü, yatak döşemesi, bir şeyin önüne çekilen işlemeli perde» anlamlarındadır.

[Ânandrâc; Steingass]

68. Hâşiye حاشیه : (Çadırcılık) Krş. Hâşiye, nr. 20. Bu deyim burada ise, «çadırın etek kesimi, alt kenarı, kumaşın pervâzı, etek püskülleri...» karşılığı olmalıdır.

[Redhouse; Steingass]

69. Mışkâlî مشكالي : (Çadırcılık) Çadır'ın zemin(asl)ini teşkil ettiği belirtilen bu maddenin iki ayrı karşılığı bulunmaktadır :

a. Keten'in bir türü, çiğ otu denilen sele sazi. Bundan çadırın içindeki bölme perdesi yapılır ve ona da «çiğ» adı verilir.

b. ince kamaş.

[Arseven «Çiğ»; Steingass]

70. Nakş نقش : (Tezhib) N-K-Ş (bezemek, nakış yapmak) kökünden yapılmış isimdir. Umumî olarak «süslemek, bezemek, ressamlık yapmak, çizim çekmek, boyamak» karşılığıdır. Ayrıca şu anlamları da vardır :

- yapılmış şekil, çizim, resim, sûret, tasvir, süs.
- renkli ve çizimli yüzey, değişik renklerle boyanmış yüzey.
- kalmış iz, eser

Nakş : bk. nr. 40.

Nakş-bend : nakkaş, nakış yapan sanatçı.

Nakş-düz : ipek iplik, ibrişim, renkli tire vb ile nakış işleyen sanatçı.

Nakış-hâne : nakış sanatının çalışıldığı yer, atölye.

[Amîd; Ânandrâc; Arseven «Nakış»; Develli; Mu'în; Pakalın «Nakış»; Redhouse; Sâmî; Steingass]

71. Şandal-bâf صندل باف : (Dokuma) Bilindiği gibi, Şandal «Güzel kokulu ve sert bir ağaç türü»dür. Ancak burada kastedilen Şandal-bâf «Ortaçağ'da Batı Türkistân'da dokunmuş ve pek tutulmuş parlak yüzü, yumuşak, ipekli ve pamuklu bir kumaş türü» olmalıdır.

[Ânandrâc; Arseven «Sandal», «Sendel»; Develli; Pakalın «Sandal»; Steingass]

72. Tahrîr تحریر : (Tezhib) H-R-R (yazmak vb) kökünden yapılmış isimdir. Bir bezemenin çevre çizgisini cedvel gibi belirlemek için, ayrıca mürekkeple yapılmış ince bezeme kuşağına denir. Burada ise, çadırda yapılmış bezemenin çevresindeki benzer işleme denmiş olmalıdır.

[Arseven; Pakalın; Steingass]

73. Zer-hoqqa زر حقه : (Tezhib) Bakılan sözlüklerde karşılığı bulunamadı. Ancak sözün gelişinden altın bir bezeme türü olduğu anlaşılıyor.

DEYİMLER DİZİNİ

Deyim'den sonra gelen Giriş, A, B, C işaretli metin ve çevirideki, parantez içinde bulunan sayılar Açıklamalar'daki yerini göstermektedir.

'Arza-dâst Giriş, A 2 (nr. 5)	Hayme-düz A 14 (nr. 34)
Bâğ B 5, 6	'İmâret A 3, 4; B
Beze C 1 (nr. 64)	İslimî A 5 (nr. 19)
Cedvel (nr. 29)	İslim-i Hıtaî (nr. 19)
Cedvel-keş A 10 (nr. 29)	İzâre B 6 (nr. 60)
Cild A 5, 8, 9 (nr. 18)	Kaşr B 2
Cild-bend (nr. 18)	Kâşî (nr. 35)
Cild-ger (nr. 18)	Kâşî-ger (nr. 35)
Cüz' A 6, 11, 12, 22 (nr. 26)	Kâşî-terâş A 14; B 6 (nr. 35)
Dalân B 5 (nr. 58)	Kâşî-terâşî B 1
Dâmen B 5	Kâtib B 3 (nr. 55)
Dâng A 5; C 4, 5 (nr. 22)	Keştî A 16, 17, 18 (nr. 37 a)
Dâv (nr. 56)	Ketb-hâne bk. Kütüb-hâne
Dây B 5, 6 (nr. 56)	Kitâbe B 1 (nr. 47)
Dendân B 1 (nr. 50)	Qubbe B 2
Dergâh B 1, 6 (nr. 45)	Qur (nr. 56)
Dîbâce A 2, 4 (nr. 9)	Küleng-hâne B 7 (nr. 61)
Dîbâce-bend (nr. 9)	Küngüre B 1 (nr. 48)
Dîvâr B 5, 6	Küşti A 16, 17, 18 (nr. 37 b, c)
Eyvân B 5 (nr. 57)	Kütüb-hâne Giriş; A 1; B 3 (nr. 1)
Güzâr A 8 (nr. 28)	Levh A 4, 7, 12, 16 (nr. 12)
Hâk-ber-girifte Giriş (nr. 4)	Memerr B 1 (nr. 49)
Hâl-kârî A 17 (nr. 39)	Metn A 5, 8 (nr. 21)
Hargâh A 19; C, C 5 (nr. 41)	Mevzi' A 1, 3, 4 (nr. 7)
Hâşiye A 5; C 4 (nr. 20, 68)	Mışkâlî C 5 (nr. 69)
Hatt A 6, 9; C 3	Mihbes C 4 (nr. 67)
Havz B 4	

- Muḥarice B 1 (nr. 52)
 Muḥarnas (nr. 53)
 Muḥarnas-ı nakḫāşī B 2
 Mücellid A 14 (nr. 32)
 Mülazım Giriş
 Müzehhib A 14 (nr. 33)
 Nakış-hāne (nr. 70)
 Nakḫāş A 19; B 3 (nr. 40)
 Nakş C 5 (nr. 70)
 Nakş-bend (nr. 70)
 Nakş-düz (nr. 70)
 Nakş-ı İslimī (nr. 19)
 Na'1 A 4; C 2 (nr. 17, 65)
 Pel (nr. 59 a)
 Pil (nr. 59 b)
 Pul (nr. 59 c)
 Puşt A 5, 9
 Rū A 5, 8, 9
 Sakf B 7 (nr. 62)
 Şadef (nr. 42)
 Şadef-kār (nr. 42)
 Şadef-terāş (nr. 42)
 Şadef-terāşī A 21 (nr. 42)
 Şandal (nr. 71)
 Şandal-bāf C 5 (nr. 71)
 Şandukça A 15
 Seng-terāş B 4 (nr. 46)
- Seng-terāşī B 1 (nr. 46)
 Şüret (nr. 14)
 Şüret-bend (nr. 14)
 Şüret-ger (nr. 14)
 Şüret-gerī A 4; C 3 (nr. 14)
 Şüret-hāne B 1 (nr. 51)
 Şüret-keş (nr. 14)
 Sütün B 2 (nr. 54)
 سروکردن A 5, 9 (nr. 23)
 Şāh (nr. 59)
 Şāh pul B 5 (nr. 59)
 Şemse A 4; C 3 (nr. 16)
 Şeref A 4; C 4 (nr. 13, 66)
 Şerefe (nr. 48 a, d)
 Tahriir C 5 (nr. 72)
 Tarḥ A 2, 14, 21 (nr. 10)
 Tariḥ A 5 (nr. 24)
 Tarrāḥ (nr. 10)
 Tepe Turluḫ C 1 (nr. 63)
 Tıla' A 4 (nr. 15)
 Tıla'-düz (nr. 15)
 Tıla'-kār (nr. 15)
 Turluḫ (nr. 63)
 Vaşşāl (nr. 29)
 Zer-hoḫka C 5 (nr. 73)
 Zin A 21

YILLIĞIN BEŞİNCİ SAYISINDAN SONRAKİ
 DOÇENTLİK, DOKTORA ve LİSANS TEZLERİNİN
 ÖZETLERİ

(Yer darlığından Lisans Tezlerinin sadece bibliyografya notu verilmiştir)